

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

Вступ до історії України ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

5

УДК 94(477)(075.3)
Х56

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08. 02. 2022 № 140)*

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук
Х56 Вступ до історії України та громадянської освіти : підручник
для 5 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібов-
ська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук. — Тернопіль: Астон,
2022. — 192 с. : іл.

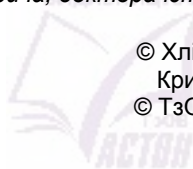
ISBN 978-966-308-.848-8

Підручник укладений згідно із модельною навчальною
програмою «Вступ до історії України та громадянської освіти»
(автори Бурлака О. В., Власова Н. С., Желіба О. В., Майорський
В. В., Піскарьова І. О., Щупак І. Я.), рекомендованої Міністер-
ством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки
України від 12.07.2021 № 795).

УДК 94(477)(075.3)

Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук

ISBN 978-966-308-848-8

© Хлібовська Г. М.,
Крижановська М. Є., Наумчук О. В., 2022
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2022

ЗМІСТ

Передмова	5
§ 1. Чому і як потрібно вивчати історію у школі?.....	7

Розділ 1 НАУКИ, ЩО ВИВЧАЮТЬ МИНУЛЕ

§ 2. Таємнича наука — історія.....	14
§ 3. Науки, які допомагають пізнавати історію	21
§ 4. Історичні джерела	27
§ 5. Археологія — неосяжні знання про осяжний світ ...	32
§ 6. Археологічні скарби світу й України	38
§ 7. Писемні пам'ятки людства.....	45
§ 8. Етнографія і фольклор — до витоків української самобутності	51
§ 9. Сучасні історичні джерела: аудіо-, відео- і фотодокументи	56

Розділ 2 ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР

§ 10. Таємниці історичного часу	63
§ 11. Одиниці вимірювання історичного часу	68
§ 12. Способи упорядкування хронологічних даних: лінія часу, хронологічна таблиця, синхронізована таблиця	72
§ 13. Історія приладів для вимірювання часу. Розвиток систем літочислення. Літочислення в сучасному світі	79
§ 14. Історія світу та України на лінії часу	85
§ 15. Вивчаємо минуле за історичною картою (мапою) ...	92

- § 16. Розвиток уявлень людини про світ 99
 § 17. Українські землі на картах упродовж історії 105

Розділ 3
ІСТОРИЧНА НАУКА
Й ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

- § 18. Як описували історичні події в давнину 113
 § 19. Перетворення історії на науку 118
 § 20. Історичні дослідження на теренах України 124
 § 21. Що таке історична пам'ять? 131
 § 22. Історія України в пам'ятках і
 пам'ятниках 136

Розділ 4
РОЗВИТОК ЛЮДСТВА
УПРОДОВЖ ІСТОРИЇ

- § 23. Поява й розселення перших людей на
 Землі 143
 § 24. Періодизація історії людства від давнини
 до сучасності 148
 § 25. Людина й довкілля протягом історії 153
 § 26. Людина в спільноті 158
 § 27. Народи, етноси, нації 164
 § 28. Що таке суспільні відносини?
 Як вони розвивалися? 169
 § 29. Права та обов'язки людини.
 Правові пам'ятки людства й України 174
 § 30. Що таке світогляд? 179
 Урок-узагальнення 185

ПЕРЕДМОВА

Привіт вам, п'ятикласники й п'ятикласниці! Давайте дружити! Мене звати Кліо. Так мене назвали в честь грецької богині історії. Думаю, що не дарма. Я люблю читати книги на історичну тематику та дивитися історичні фільми. Коли я читаю книгу чи дивлюся фільм, то уявляю себе у вирі історичних подій, про які розповідається. Скажу по секрету, інколи я навіть дофантазуюю і змінюю сюжет.

Мене дуже цікавить історія, адже вона приховує чимало загадок і таємниць.

Я навчатимуся разом з вами у п'ятому класі, разом ми будемо вивчати історію. Щиро вірю, що ця дивовижна і захоплююча подорож у часі й просторі запам'ятається вам назавжди!

Під час мандрівки нашими дороговказами будуть рубрики:

Острів цікавинок

На цьому острові ви ніколи не занудьгуєте. Тут ви дізнаєтеся маловідомі факти з життя видатних людей, цікаві подробиці про знаменні події, що змінили звичне життя людей; відкриєте для себе нові можливості інтернет-ресурсів.

Барвограй ідей

Світ схожий на веселку. Тільки від вас залежить, якими барвами розмалювати сьогоднішній день. Кожен з вас є унікальною особистістю, кожна ваша думка заслуговує на повагу. Висловлюйте свої міркування та ідеї — й разом ви пізнаєте істину.

З джерела народної мудрості

Втамує вашу спрагу до знань рубрика «З джерела народної мудрості». Прислів'я й приказки, вислови відомих людей змусять вас поміркувати над певними запитаннями, влучно й стисло узагальнять вивчене вами.

Галявина творчості

Коли багато мандруєш, інколи хочеться відпочити. Але пам'ятайте: відпочинок — це лише зміна діяльності. Відпочити з користю ви зможете на галявині творчості. Тут ви сповна зможете проявити свої здібності й таланти.

Цікавої й незабутньої подорожі!

1998
АСТОН

§ 1. ЧОМУ І ЯК ПОТРІБНО ВИВЧАТИ ІСТОРІЮ У ШКОЛІ?

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію. Назвіть речі, зображені на ній. Поміркуйте, чи можна за їхньою допомогою пізнавати історію у школі.

1. Пізнаємо минуле разом із Кліо

Прадавній переказ розповідає, що колись у далеких століттях Давньої Греції у верховного бога Зевса і богині пам'яті Мнемосіни народилося дев'ять дочок — дев'ять муз, котрі проживали на горі Парнас. Кожній із них доручили певне мистецтво, яке вона повинна була особливо пильнувати. Одну з них, що стала покровителькою історії, назвали **Кліо**. Своє ім'я вона отримала від старогрецького слова «Клеос», що означало велику пошану для людини, котра звеличується в поезії та оповідях. Кліо завжди серйозна, зосереджена, старша серед сестер-покровительок мистецтв і наук. На папірусному сувої вона веде детальний облік важливих подій у житті смертних людей і безсмертних богів. Тут потрібна обачність: не кожна подія допускається в історію. Кліо стала однією із шанованих муз у тогочасному світі. Її мармурові статуї із сувоем, грифельною паличкою в руках збереглися до сьогодні.

Іноді покровительку історії зображали ще із сонячним годинником, за яким вона стежила за плином часу. З плином часу уявлення про те, якою має бути муза історії, змінювалися. Ми пропонуємо вам познайомитися з Кліо — вашою ровесницею, — котра цікавиться минулим, розмірковує, творить, спостерігає і допоможе вам пізнавати захоплюючий і повчальний світ історії.

Як бачимо, життя навколо нас є цікавим і різноманітним. Людина завжди прагнула пізнати явища і події минулого, переслідуючи різну мету. Від часу появи перших людей на планеті Земля і до сьогодні ця риса стала однією із визначальних у їхньому житті. Поміркуємо і ми, чому необхідно «знати».

Ви вже ознайомилися з різними науками, які можуть пояснити те, що відбувалось і відбувається з нами й навколо нас. Вам, очевидно, відомі назви тих наук, котрі досліджують різноманітні природні явища: астрономія, біологія, фізика, географія. Є науки, які вивчають життя людей від давнини до сучасності. Одна з них — історія.

1. Як відносилася Кліо до своїх обов'язків згідно із давньо-грецькими переказами?
2. Чи можна стверджувати, що віддавна людина прагнула пізнати події минулого?
3. Які науки, відомі вам, вивчають природу?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що сестрами Кліо були: Мельпомена — муза трагедії, Талія — комедії, Евтерпа — поезії та лірики, Ерато — любовної та весільної поезії, Терпсихора — танцю, Полігімнія — гімнів, Уранія — астрономії?

Назвіть види мистецтв і наук, яким поклонялися давні греки.

2. Чому потрібно знати історію?

Люди звикли послуговуватися висновками **вчених**, виробляючи різні речі, борючись із хворобами, плануючи власне життя, керуючи державою, подорожуючи. Кожна наука відкриває вам свої горизонти, розширює ваш кругозір, робить вас знавцями.

Давайте поміркуємо, чому нас навчає історія. Найперше, **знання історії дозволяє людині не повторювати помилок**, звісно, якщо вона мислить і робить висновки з минулого. В молодших класах ви вже знайомилися з окремими історичними подіями. Про деякі з них дізналися вперше, про інші — вже знали. Вочевидь, вас зацікавило минуле людей, їхнє життя, дозвілля, побут, звичаї. Продовжуючи вивчати історію, ви поринете в захоплюючий світ ідей, фактів; познайомитеся з цікавими історичними постатями; довідаєтеся, хто такі вчені-історики, як вони працюють, якими є види історичних джерел і де вони можуть зберігатися. Вам, напевно, буде цікаво познайомитися з тим, як навчалися ваші ровесники в різні часи.

До того ж ви зможете долучитися до різноманітних творчих проєктів, які запропонували вам зреалізувати автори підручника. Проте, щоб вміти вивчати і досліджу-

вати минуле, вам необхідно ознайомитись із **засобами** (прийомами, діями), за допомогою яких ви зможете краще пізнати історію.

1. Чому потрібні наукові знання?
2. Про кого і про що можна дізнатися, вивчаючи історію?
3. За допомогою чого можна краще пізнати історію?

Барвоград ідей

Історик Полібій зауважив: «Якщо з історії вилучити те, що може нас навчити, то від неї залишиться нічого не варте і цілком непотрібне». На яку цінність у вивченні історії звернув увагу вчений? Чи траплялись у вашому житті прикрі випадки, які вас чомусь навчили і які б ви не хотіли повторити?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в давнину освіту могли собі дозволити лише діти із заможних верств населення? Зазвичай вони навчалися вдома і вважали це за честь і велику розкіш. У часи пандемії ви, час від часу, вимушено перебували на дистанційній освіті. Чи влаштовувало вас таке навчання? Поділіться з іншими учнями класу і Клію своїми міркуваннями.

3 джерела народної мудрості

Прочитайте прислів'я. Чи готові ви взяти за правила навчання висловлені в них поради? «Добре того вчити, хто хоче все знати», «Де розумом не дійду, то у книжці знайду. Хто дає життя розуму, той не вмирає».

Відповідь побудуйте за такою схемою: «Вважаю, що...», «Міркую про...», «Пораджу...».

3. Засоби пізнання історії

Першим помічником у навчанні історії стане **підручник**. Уважно прочитайте його назву «Вступ до історії України та громадянської освіти». Щоб краще запам'ятати події, факти, іншу інформацію, що є в ньому, вам потрібно буде добре ознайомитися з вміщеним у кожному параграфі

текстом і відповісти на три питання, які є наприкінці кожного із трьох пунктів параграфа.

Пізнати історичне минуле вам допоможуть **історичні джерела**. Кожна епоха в житті людей залишала по собі матеріальні чи писемні пам'ятки. Ви отримаєте інформацію про найвидатніші з тих артефактів, що створило людство. Спробуйте себе в ролі дослідника чи дослідниці, проаналізувавши і визначивши, про що йдеться в історичному джерелі, наскільки може бути достовірною подана його автором чи авторкою інформація.

Пересопницьке Євангеліє — пам'ятка давньоукраїнської мови та мистецтва XVI століття

Холмська Чудотворна ікона Божої Матері. Один із найдавніших богородичних образів у світі

Сторінка із «Букваря» Івана Федоровича — першого друкованого підручника на українських землях

Речові пам'ятки

*Фрагменти монет київського князя
Володимира Великого*

Козацький човен

Вивчаючи життя людей у різний час, ви будете працювати з **історичною картою**. Уважно досліджуючи її, можна виявити зміни, пов'язані з окремими подіями, діяльністю людей, історичними пам'ятками. А також ви зможете здійснити реальну чи віртуальну мандрівку в просторі і часі. У пригоді вам стане контурна карта. Ви спробуєте себе також у ролі картографа, позначаючи на контурній карті вивчене вами. Є й інші засоби пізнання минувшини, які сприяють її дослідженню і розкриттю таємниць.

- 1. Як потрібно працювати з підручником?*
- 2. Назвіть зображені матеріальні та писемні джерела.*
- 3. Про що ви довідаєтеся, працюючи з історичною картою?*

З джерела народної мудрості

Прочитайте прислів'я. Запишіть у зошит алгоритм навчання, висловлений у ньому.

«Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. Говори не про те, що прочитав, а про те, що зрозумів».

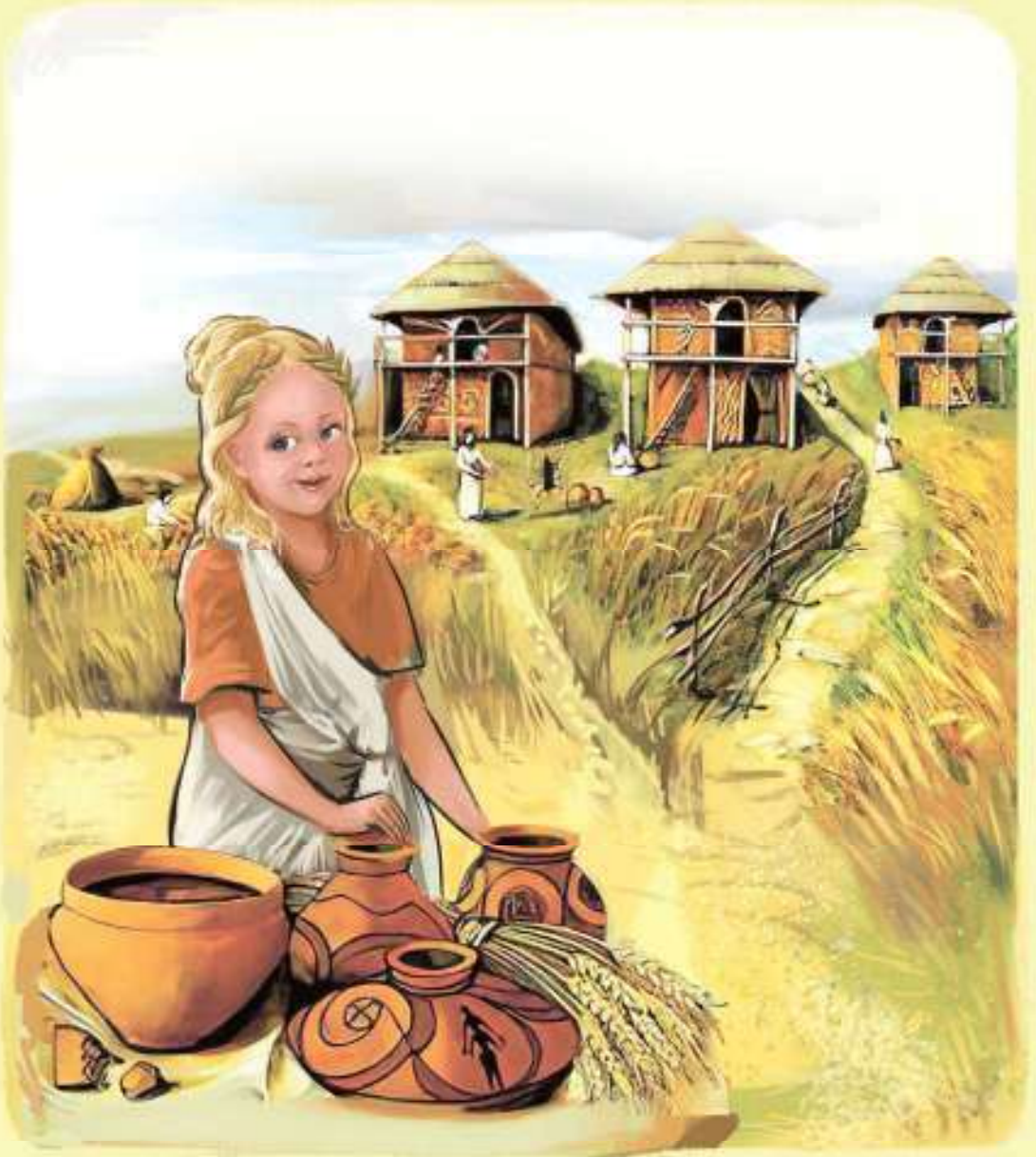
Галявина творчості

Ключем до детальний облік подій, відмічаючи все значне. Запишіть і ви у зошит цікаві історії з життя вашого п'ятого класу на початку навчального року в Новій українській школі. Поділіться своїми спостереженнями із ровесниками. Збережіть ці спогади для майбутнього.

Розділ 1

НАУКИ, ЩО ВИВЧАЮТЬ МИНУЛЕ

Клію завітала в гості до трипільців, які жили на території України 5–7 тисяч років тому. Розгляньте ілюстрацію та назвіть 5 фактів, які можна дізнатися про життя трипільців.

§ 2. ТАЄМНИЧА НАУКА — ІСТОРІЯ

Разом із Кліо розв'яжіть ребус. Які асоціації виникають у вас із розгаданим словом?

1. Історія як наука про розвиток людства

Сьогодні ми розпочинаємо вивчення нового навчального предмета, який називається «історія». Предмет для вас новий, але саме слово «історія» ви чули, мабуть, не раз. Певні історичні знання отримали ще в початковій школі, коли вивчали курс «Я досліджую світ». Хтось, можливо, читав енциклопедію з історії, хтось переглядав історичний фільм, а хтось ходив у музей і розглядав там давні речі. Але це лише фрагменти історичної науки. Від сьогоднішнього дня ви розпочинаєте новий і цікавий етап у своєму житті — будете пізнавати таємниці історії. А надійним помічником і порадником у цьому буде ваш підручник з історії. Що ж таке історія? Історія — це наука про життя людей у минулому. Вона вивчає події від появи первісних людей до сьогоднішнього дня. Те, що відбувалося вчора, — це вже теж історія. Слово «історія» має грецьке походження й дослівно означає «оповідь, переказ про відоме, досліджене минуле».

Історія — дивовижна й багатоманітна. Завдяки цій науці ви зможете мандрувати в часі й просторі, дізнаватись, як упродовж століть і тисячоліть змінювався зовнішній вигляд людей, їхні заняття й уподобання, чому вони воювали між собою, які відкриття змінювали їхній світогляд, які твори мистецтва вони створювали. Історична мандрівка відбуватиметься різними континентами, але

найголовніше — ви вивчатимете історію своєї Батьківщини. Знати історію своєї держави — важливо для кожного громадянина. Україна стала незалежною державою в 1991 році. Чи знаєте ви, що перша держава на українських землях виникла понад тисячу років тому й називалася «Русь-Україна», а перша згадка слова «Україна» датується 1187 роком?

Історія вивчає життя і діяльність людей у минулому. Історія — це наука, а кожна наука дає знання й певний досвід. Нині існує чимало різних наук, але кожна з них протягом розвитку людства пройшла шлях становлення й піднесення. Тому в кожній науці є історичний розділ, наприклад: історія математики, історія хімії, історія фізики тощо. Кажуть, що історія — це вчителька життя, яка навчає, як не допустити помилок, зроблених у минулому. Особливістю історичної науки є те, що вона завжди пов'язана з життєдіяльністю людини й шукає відповіді на такі запитання:

Відповіді на ці запитання формують уявлення про історичний простір (де?), історичний час (коли?), історичні події та явища (як жили? що робили? як діяли?).

1. Що вивчає наука історія?
2. Чому важливо знати історію своєї країни?
3. Як історія пов'язана з іншими науками?

Барвограй ідей

Увага! Клію запрошує всіх вас на конференцію юних істориків й історикинь. Об'єднайтеся в пари. Відскануйте QR-код (к'юар-код),

<https://cutt.ly/tUUGOBb>

перегляньте відео та дослідіть особливості життєдіяльності первісних людей, відповівши на запитання: де? коли? як жили? що робили? як діяли? Обговоріть результати своєї роботи з колегами у класі.

3 джерела народної мудрості

«Минувшину можна зрозуміти, тільки полюбивши її».

Чи згодні ви з цим твердженням? Свою думку висловіть за такою схемою: «Я вважаю, що...», «Тому що...», «Наприклад,...», «Отже,...».

Барвограй ідей

Прочитайте речення. Допоможіть Клію з'ясувати, в якому значенні вжито слово «історія» в кожному з речень. Свої думки обговоріть із колегами у класі.

1. «Тяжко, тяжко мені стало, Так, мов я читаю Історію України» (Тарас Шевченко).

2. «А вже історій різних цікавих знає Марія Іванівна — годі й казати» (Олександр Копиленко).

3. «Оце маю Вам подати одну сторінку з історії переселення на Сибір, може цікаво, то надрукуєте» (Леся Українка).

4. «Розмовляв з найстарішими людьми села... А скільки життя, живої історії збереглося в їхній пам'яті!» (Михайло Стельмах).

5. «Якщо ми будемо вивчати історію, то навчимося не повторювати минулих помилок» (Мегі Фьюрі).

6. «Історія — свідок часу, світло істини, життя пам'яті, вчителька життя, вісниця старовини» (Марк Тулій Цицерон).

2. Професія «історик» й «історикиня»

У школі ви вивчаєте чимало навчальних предметів, а є люди, для яких наука стала змістом їхнього життя, професією. Тих, хто досліджує рослинний і тваринний світ, називають біологами й біологинями; тих, хто вивчає планети і космос, — астрономами й астрономками; а тих, хто вивчає минуле людства, називають істориками й історикинями.

Що, де і коли відбулося — головні питання, з яких історики й історикині починають вивчати минуле. Але відповідей на ці питання їм недостатньо. Вони бажають знати, чому сталася подія, до яких наслідків вона привела, як до цієї події поставилися люди тощо. Питання можуть бути найрізноманітніші, відповіді ж на них інколи дово-

диться шукати роками і десятиліттями. А на деякі питання людство не може відповісти вже тисячі років.

«Батьком історії» вважають давньогрецького історика Геродота. Він уперше склав докладний опис відомого на той час світу. А основою для цього стали нотатки з його подорожей, куди він записував усе побачене на власні очі та почуті розповіді. «Батьком української історії» сучасні науковці називають Нестора-літописця, автора літопису «Повість минулих літ». Основою для літопису стали твори попередників, які Нестор творчо опрацював і поєднав в одну цілісну книгу.

1. Кого називають істориками й історикинями?
2. На які питання шукають відповідь дослідники й дослідниці історії?
3. Що поєднує історика Геродота та Нестора-літописця?

Барвограй ідей

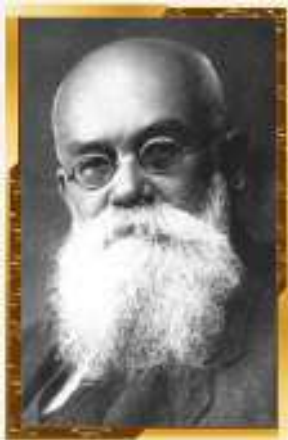
Готуючись до уроку, Клію написала чотири твердження. Прочитайте в парах інформацію про українських істориків й історикинь. На основі прочитаного доведіть чи спростуйте твердження Клію.

1. Дослідниками української історії були тільки науковці-чоловіки.
2. Діяльність істориків й історикинь пов'язана виключно з Київським університетом Святого Володимира.
3. Результатом діяльності науковців є видані ними історичні праці.
4. Історики й історикині брали участь в археологічних розкопках.

Олександра Єфименко (1848 – 1918) опублікувала понад сто історичних досліджень. Боролася за права жінок в Україні. Була переконана: хоча українці втратили свою свободу, вони мають право на свою мову, культуру, звичаї, побут. Дослідниця науково довела, що українська історія бере свій початок від часів Київської держави. Викладала історію України на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. Була учасницею наукових товариств Москви, Петербурга та Києва. І хоча Олександра Єфименко не мала вищої освіти, Харківський університет у 1910 році присвоїв їй ступінь почесного доктора історії.

Дмитро Яворницький (1855 – 1940) народився в сім'ї священника. Змалку любив читати, особливо припав йому до серця образ козака Тараса Бульби з книги Миколи Гоголя. Мабуть, саме тоді він вирішив дослідити історію українського козацтва. Під час навчання в Харківському університеті читав лекції з історії козацтва, які збирали повні зали слухачів. Свою залюбленість козацтвом передавав усім оточуючим. Саме він надихнув художника Іллю Рєпіна написати картину «Козаки пишуть листа турецькому султану». Брав участь в археологічних розкопках козацьких поховань. Написав півтори тисячі наукових праць, зокрема «Історію запорозьких козаків».

Михайло Грушевський (1866 – 1934) народився в давньому українському місті Холм (нині — Республіка Польща). Батьки виховали в сина «тепле прив'язання» до української пісні, мови, історії. Це й визначило вибір майбутньої професії — Михайло закінчив історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира. Його наставник і викладач Володимир Антонович порекомендував здібного випускника для викладання у Львівському університеті. Протягом свого життя написав понад дві тисячі історичних праць, серед яких й «Історія України-Руси» в десяти томах.

Наталія Полонська-Василенко (1884 – 1973) ще з дитинства захоплювалась історією, адже її батько був військовим істориком Києва. Середню освіту здобула в жіночій гімназії в Києві. Фах історикіні отримала за підсумками навчання на Київських Вищих жіночих курсах та Київському університеті Святого Володимира. Написала понад двісті наукових праць з історії та археології. Особливо її цікавила історія Півдня України та Запорозької Січі. Задля їхнього дослідження працювала в архівах Києва, Одеси, Сімферополя, Москви. Головною працею її життя стала двотомна «Історія України».

Галевина творчості

Клію дуже любить готувати фотоколажі, а ви?
Об'єднайтеся в групи. Виготовте фотоколаж «Дослідники й дослідниці української історії».

3. Історія людини й родини — частина історії України

Кажуть, хто не знає минулого, той не має майбутнього. Важливо вивчати історію своєї країни, свого народу. **Часто історія однієї родини відтворює історію цілого народу, тому важливо почати дослідження історії зі своєї родини.** Ви народились у вільній незалежній Україні, є очевидцями тих подій, які відбуваються в нашій державі. Ваші батьки, дідусі й бабусі живуть значно довше, а отже, побачили й пережили на своєму життєвому шляху різні історичні події, їхнє життя вже є частиною історії. Думаємо, вам цікаво дізнатися більше про свою сім'ю й родину. Тому пропонуємо вам створити родинне дерево. За бажанням, ви можете дослідити родовід видатних історичних постатей. Вибір історичної постаті ви можете зробити самостійно, порадитися зі вчителем чи вчителькою, або ж укласти родинне дерево, наприклад, Шефіки Гаспринської, Олени Степанів, Павла Скоропадського чи Євгена Коновальця.

Розпочніть своє дослідження з розмови зі старшими родичами. Бесіду запишіть на відео- чи аудіоносії — сучасні смартфони дають таку можливість. Збережіть отриману інформацію на комп'ютері і флешці. **Перегляньте з рідними старі документи, які збереглися.** Це може бути свідоцтво про народження, свідоцтво про шлюб, паспорт, військовий квиток тощо. **Знайдіть родинний альбом.** Особливу увагу зверніть на давні фото, проаналізуйте підписи на них. Під час перегляду сімейних альбомів рідні зможуть пригадати цінну інформацію. **Обов'язково запишіть її.**

У пригоді вам стануть також інтернет-ресурси. На сайті **Карти і походження прізвищ Ridni – Рідні** достатньо ввести своє прізвище — і за кілька секунд можна дізнатися ре-

гіони поширення свого прізвища, його походження, знайти своїх предків у базах «Перша світова війна», «Воїни Української Народної Республіки», «Голодомор», «Друга світова війна», «Бабин Яр», «Остарбайтери». Онлайн-ресурс база жителів України Пра містить дані про майже 4 мільйони мешканців України. Завдяки йому можна відстежити свій родовід з 1650-го до 1920 року. Також на сайті можна безкоштовно створити родинне дерево. Таку ж можливість надає соціальна мережа MyHeritage. Тут можна вести історію своєї сім'ї, знайти далеких родичів через дерева інших учасників мережі, шукати предків, обмінюватися фото та відео. Для створення родинного дерева ви можете використати готові шаблони, завантаживши їх із сайтів, або ж виготовити родинне дерево власноруч.

1. Чому важливо вивчати історію своєї родини?
2. Складіть послідовність дій, щоб підготувати родинне дерево.
3. Які інтернет-ресурси стануть у пригоді для підготовки родинного дерева?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що родинне дерево можна створити за допомогою соціальної мережі MyHeritage?

Більше того, ви можете за допомогою мережі знайти своїх родичів. Ось практичні поради, як працювати за допомогою ресурсу MyHeritage.

1. Зайдіть на головну сторінку сайту, натисніть на кнопку Створити дерево. Вам буде запропоновано зареєструватися через електронну пошту.
2. Після входу заповніть дані про себе, батьків, дідусів і бабусь.
3. І далі ви потрапляєте на сторінку свого родового дерева, де можна редагувати та додавати інформацію.

Галявина творчості

Скористайтеся порадами із 3 пункту параграфа та створіть родинне дерево власноруч. Це може бути малюнок, аплікація, фотоколаж, дерево з бісеру чи те, що підкаже вам ваша фантазія. Успіхів!

§ 3. НАУКИ, ЯКІ ДОПОМАГАЮТЬ ПІЗНАВАТИ ІСТОРІЮ

Як ви думаєте, що зображено на ілюстрації? Висловіть припущення, як це зображення пов'язане з темою уроку. Зобразіть своє побажання гарного дня своїм однокласникам й однокласницям у вигляді піктограми.

1. Допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни

Минулого уроку ви познайомилися з новою наукою — історією. Особливістю історії є те, що вона досліджує минуле людства, події та явища, які пов'язані з діяльністю людини. Але погодьтеся: з будь-яким завданням самотужки впоратися дуже важко. Одна справа, коли працюєш над проектом самостійно, і зовсім інша — коли готуєте проект групою. Так само і в науковій сфері. Історія досліджує й вивчає минуле людства разом з допоміжними (спеціальними) історичними дисциплінами. Давайте познайомимось з ними поближче.

Життя людей у давнину вивчає **археологія**. Предметом дослідження археологів й археологинь є посуд, зброя, прикраси, житла, поховання та інші залишки людської діяльності. **Палеографія** досліджує, як і на чому люди писали в минулому, які засоби використовували для цього, чим оздоблювали рукописні й друковані книги. **Топоніміка**

вивчає історію виникнення власних назв географічних об'єктів, зокрема міст, сіл, річок, озер, морів. **Етнографія** досліджує походження різних народів, напрямки розселення, особливості побуту та культури, їхню своєрідність.

Хронологія встановлює точні дати історичних подій, вивчає, як здійснювали відлік часу різні народи та які календарі використовували. Існують навіть науки, які досліджують гроші й нагороди: **нумізMATИКА** — монети, медалі, ордени, а **боністика** — паперові гроші. Особливості створення прапорів, значення їхніх кольорів та символів вивчає **вексилологія**. Закономірності складання і використання гербів досліджує **геральдика**. **Сфрагістика** — допоміжна історична дисципліна, яка вивчає печатки, їх походження, час їхнього виготовлення, справжність.

1. Як називають науки, які допомагають історії досліджувати минуле?

2–3. Складіть у зошиті словничок нових понять і термінів: запишіть їх в алфавітному порядку і коротко поясніть їхнє значення.

Барвoгpaй ідей

Попрацюйте в парах. Допоможіть Клію з'ясувати, яка допоміжна (спеціальна) історична дисципліна вивчає зображені на ілюстраціях предмети і явища.

*Позолочена
срібна ваза
із кургану
Чортомлик*

*Пергамент із
сургучевими печатками
в бібліотеці князів
Чарторийських
у Кракові*

*100 карбованців 1918 року
Української Народної
Республіки*

Пам'ятні та ювілейні монети України в капсулах

Державний Прапор України на Замковій площі в Луцьку

Племена Андаманських островів біля узбережжя Індії

2. Що таке метод?

Метод спостереження. Усна історія

Коли ви навчаєтеся, то дізнаєтеся щось нове, тобто здобуваєте певні знання. Знання не з'явилися самі по собі. Вони є результатом діяльності науковців у різних сферах, зокрема й історичній. Щоб отримати нові знання, історики й історикині досліджують і пізнають факти, події, речі, явища. Під час дослідження вони використовують певні методи, які довели свою корисність й ефективність. **Метод** — це сукупність кроків, необхідних для дослідження певного явища у природі чи в суспільному житті. Будь-яке дослідження здійснюється за чітким планом, сценарієм.

Метод спостереження застосовують історики й історикині при вивченні народів, які в сучасному світі живуть відокремлено й не користуються благами цивілізації. Такі народи називають неконтактними. Нині у світі нараховують близько 100 неконтактних народів, виявлених з повітря чи під час етнографічних експедицій. Їхнє життя відтворює життя людей у далекому минулому. Дослідник чи дослідниця спостерігає за заняттями, спілкуванням, звичками народів, не здійснюючи втручання чи впливу. Результати почутого й побаченого записує на диктофон, відеокамеру, фотоапарат.

«Батько історії» Геродот свої оповіді про греко-перські війни створював на основі свідчень, які збереглися в пам'яті очевидців. Такий метод дослідження називають **усною історією**. Залучення усних свідчень людей, які бачили події на власні очі, а то й брали в них участь, є доволі поширеним і зараз для написання історії. Інтерес до простої людини як творця історії зростає. Цікаво, що свідчення очевидців про одну й ту ж подію часто є різними. Це вказує на відмінне сприйняття події представниками різних вікових, соціальних, етнічних груп тощо.

1. Для чого науковці застосовують методи?
2. З якою метою історики застосовують метод спостереження?
3. Що таке «усна історія»?

Галявина творчості

Чи вмієте ви уважно вислухати співрозмовника чи співрозмовницю? Це вміння стане вам у пригоді, адже ваш клас має чудову можливість взяти участь у проєкті «Революція гідності очима очевидців».

Ви можете реалізувати проєкт самостійно, об'єднатись у групи чи попрацювати в парах. Для реалізації проєкту визначте, в кого братимете історичне інтерв'ю: у когось із рідних, друзів сім'ї чи сусідів. Зустріньтеся зі своїм співрозмовником / співрозмовницею заздалегідь, обговоріть тему розмови й запитання.

Подбайте про обладнання для запису. Це може бути будь-який пристрій, який записує звук чи відео: диктофон, телефон, ноутбук тощо.

Усім класом підготуйте запитання для опитування. Роздрукуйте чи випишіть їх на окремий аркуш.

Для здійснення запису оберіть кімнату, де вам не будуть заважати сторонні звуки.

На початку запису перевірте, чи натиснули кнопку запису. Назвіть дату, прізвище, ім'я співрозмовника / співрозмовниці та свої дані. Під час запису не перебивайте, дайте можливість висловити свою думку. В кінці подякуйте за розмову та вимкніть кнопку запису.

Запишіть розмову на флешку чи диск. Це дасть змогу створити бібліотеку записів у класі чи в кабінеті історії. Представте результати своєї роботи у класі, на своїй сторінці в соціальній мережі чи на інтернет-сторінці школи. Висловіть свою думку про важливість записаного, опишіть свої враження й емоції.

3. Загальнонаукові методи

Простий опис події чи явища ще не є наукою. Коли історик чи історикиня досліджує подію, то розмірковує, чому вона відбулась, як вона відбулася, до яких наслідків привела. Тоді в пригоді стануть методи, властиві різним наукам. Коли в результаті розкопок археолог чи археологиня знаходить давню річ, то намагається якомога більше дізнатися про свою знахідку. Зокрема, вивчає матеріал, з якого вона виготовлена, з'ясовує, ким і для чого використовувалася, визначає її приблизний вік. Інакше кажучи, науковці застосовують **метод аналізу**.

Порівняльний метод допомагає встановити спільні й відмінні риси між певними речами, подіями, явищами. До прикладу, порівняйте м'яч для волейболу і баскетболу. Обидва округлої форми, але в них різний колір, діаметр, вага, пружність, забарвлення. Тому й різне призначення. Порівняльним методом часто користуються в археології. Якщо раніше знайшли скіфський золотий гребінь і визначили, що він був створений 2500 років тому, то скіфській золотій пекторалі, ймовірно, стільки ж років.

Професія історика подібна до професії детектива. Він / вона підмічає низку фактів, складає їх до купи і розв'язує складне пошукове завдання. Такий метод дослідження називають **методом індукції**. Наприклад, «племена кіммерійців — кочівники, скіфи — кочівники, сармати — кочівники. Основним заняттям кочівників є скотарство. Отже, кіммерійці, скіфи, сармати займалися скотарством». **Метод дедукції** полягає в тому, що історик чи історикиня на основі загальної інформації будує висновки про конкретний предмет чи явище. Зокрема: «У добу кам'яного віку знаряддя праці й зброю первісні люди виготовляли з каменю чи кісток тварин, оскільки ще не знали металів. Мідь і залізо — метали. Отже, знаряддя праці і зброя із міді та заліза були виготовлені не в добу кам'яного віку, а пізніше».

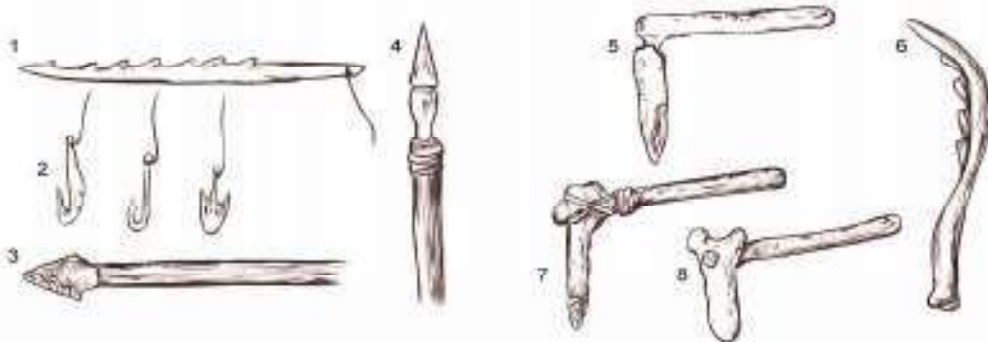
1. Використовуючи метод аналізу, дослідіть ручку, якою ви пишете.
2. За допомогою порівняльного методу зіставте свою ручку та свій олівець. Що між ними спільного, а що їх відрізняє?
3. Попрацюйте в парах. Наведіть приклади використання індукції й дедукції в повсякденному житті.

Барвограй ідей

Розгляньте ілюстрації, де зображені знаряддя праці первісних людей.

1. Висловте припущення, з чого виготовляли знаряддя праці до відкриття металів.
2. Поміркуйте, з якою метою використовувалися ці знаряддя. Обговоріть результати своєї роботи з однокласниками й однокласницями.

3. Уявіть, що під час археологічних розкопок ви виявили унікальні речі — золотий гребінь і золоту пектораль. Порівняйте ці речі: знайдіть 3 спільні і 3 відмінні риси. Обговоріть їх у класі.

Золотий гребінь
із кургану Солоха

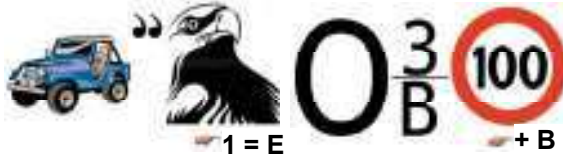
Золота пектораль
(нагрудна прикраса)
із кургану Товста Могила

§ 4. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Разом із Кліо розв'яжіть ребус. Дослідіть за допомогою тлумачного словника чи інтернет-ресурсів, що означає розшифроване слово.

1. Джерела для вивчення історії

Коли ви готуєтеся до уроку, то пригадуєте розповідь вчителя чи вчительки, переглядаєте записи в зошиті, читаете параграф у підручнику, шукаєте тематичні інтернет-ресурси. Це означає, що ви користуєтеся різними джерелами інформації. Звісно, можна пригадати, що розповідав учитель чи вчителька, але така підготовка до уроку буде неповною. Так само відбувається в історичній науці. Для того, щоб відтворити, як жили колись люди, вчені-історики використовують різні види історичних джерел. **Історичне джерело** — це джерело інформації, яке створене людиною в процесі життєдіяльності і яке може бути використане для одержання інформації про минуле людського суспільства.

Історичними джерелами називають артефакти (предмети, створені людиною), документи, записи, фотографії, які виникли в той період, коли відбулася досліджувана історична подія. В результаті використання, опису та пояснення першоджерел виникає **історіографія** — статті науковців, біографії історичних осіб, підручники з історії.

Серед історичних джерел також розрізняють матеріальні й нематеріальні. До **матеріальних історичних джерел** відносять визначні місця, пам'ятки архітектури, скульптури, живопису, друковані й рукописні матеріали та

їхні електронні копії. Натомість **нематеріальні історичні джерела** відображені у фольклорі, мові, народних танцях та іграх, звичаях, традиціях та обрядах. Повноцінне вивчення історії можливе за умови використання різних видів джерел.

1. Продовжте речення. *Історичне джерело — це... .*

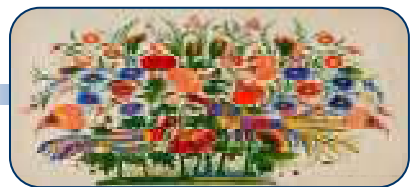
2. У чому відмінність між історичними джерелами та історіографією?

3. У чому відмінність між матеріальними та нематеріальними історичними джерелами?

... історичні джерела

... історичні джерела

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Усно заповніть пропуски у схемі. Скористайтесь програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та з'ясуйте, що зображено на світлинах. Результати обговоріть з однокласниками й однокласницями.

2. Види історичних джерел

У попередньому параграфі ми згадували допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни. Саме вони досліджують різні види історичних джерел (*пригадайте назви допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін та що вони вивчають*). До **речових джерел** належать залишки давніх поселень, будівель, знаряддя праці та побуту, зброя, монети, ордени, медалі, печатки, прикраси. Вивчення речових джерел дає нам відомості про розселення, культуру, звичаї та вірування людей, навіть тих, які жили задовго до нас. Дані, отримані внаслідок досліджень побуту і звичаїв сучасних народів, які живуть первісним життям, належать до **етнографічних джерел**.

Написи на камені, випаленій глині, папері та інших матеріалах, а це документи, закони, спогади учасників подій, листи, тобто будь-які тексти, належать до **писемних джерел**. Цінну інформацію з минулого доносять народні пісні, легенди, думи, міфи, перекази, казки, загадки, прислів'я, приказки. Їх називають **усними історичними джерелами**. Вчені також досліджують «дані мови», або ж **лінгвістичні джерела**: з'ясовують походження назв географічних об'єктів, прізвищ, аналізують мови народів.

Наймолодшою групою джерел є **аудіовізуальні джерела**, адже вони виникли відносно недавно. Це фотографії, кінофільми, звукозаписи. Ці джерела мають вагоме інформаційне значення. Доволі часто вони відображають процеси, об'єкти, явища, які неможливо зафіксувати в інших джерелах. Відтворення минулого людства можливе за умови дослідження кількох історичних джерел, оскільки одне джерело містить обмежений, недостатній обсяг інформації.

1–3. Попрацюйте самостійно. Запишіть у зошиті назви історичних джерел за алфавітом: речові, етнографічні, писемні, усні, лінгвістичні та аудіовізуальні джерела. Наведіть до кожного джерела по одному прикладу.

Барвограй ідей

Допоможіть Клію визначити, яка з картинок є зайвою в кожному рядку. Поясніть свій вибір.

Ювелірні прикраси
Київської держави,
11 століття

Графіті (видряпаний
напис на стіні)
Софійського собору
в Києві, 11 століття

Сторінка з Остро-
мирового Євангелія,
1056–1057 роки

Литаври (козацькі
барабани) в заповід-
нику «Хортиця»,
17–18 століття

Чайка (козацький
човен) у Музеї
судноплавства на
острові Хортиця,
18 століття

Постер до фільму
«Чорний козак»,
2018 рік

Тарас Шевченко
серед друзів.
Петербург,
1859 рік

Лист
Лесі Українки
до бабусі, 1884 рік

Сім'я Михайла
Грушевського. Київ,
1906 рік

3. Критичний аналіз джерел історичної інформації

Досліджуючи історичні джерела, слід пам'ятати кілька простих правил. Насамперед, з'ясувати, чи джерело не під-

робка, чи є воно справжнім. Врахувати, що воно було створено в певну історичну епоху й конкретною людиною. Тому слід врахувати обставини й причини створення джерела. Визначити, яку інформацію можна дізнатися з джерела.

Науковці досліджують історичні джерела в кілька етапів. Насамперед, уважно вивчають кожне джерело окремо. Далі об'єднують в одне ціле факти, які отримали в результаті дослідження. Щоб отримати цілісне уявлення про певну історичну подію чи явище, слід дослідити не одне історичне джерело, а кілька. Інакше кажучи, істориків потрібно вивчити комплекс (сукупність) історичних джерел, визначити роль і місце кожного джерела в дослідженні події.

Комплекс історичних джерел повинен відповідати певним вимогам. Насамперед, він має бути надійним. Надійність комплексу джерел означає, що він є достовірним, перевіреним. Також він повинен містити таку кількість джерел, яка достатня для отримання повного уявлення про певну історичну подію.

1. Що слід врахувати при дослідженні історичних джерел?
2. Назвіть етапи дослідження історичних джерел істориками.
3. Що означає надійність комплексу історичних джерел?

Галевина творчості

Одного разу Клію піднялася на горище будинку і серед власних старих речей знайшла скриньку з речами попередніх мешканців. Що можна дізнатися завдяки цій знахідці? Складіть невеличке оповідання «Загадки старого горища» із 7–8 речень.

УАБІОН

§ 5. АРХЕОЛОГІЯ — НЕОСЯЖНІ ЗНАННЯ ПРО ОСЯЖНИЙ СВІТ

Разом із Кліо розгляньте світлину. Висловте припущення, чим займаються люди, зображені на фото. Скористануйтеся програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та знайдіть інформацію про цю світлину.

1. Значення археології для дослідження минулого

Надра землі ще й досі приховують від нас чимало таємниць. Тому, щоб більше дізнатися про минуле, історики проводять розкопки. **Археологія** — це наука, яка досліджує прадавні стоянки, поселення, поховання. Вона наче «машина часу» дозволяє змінити час та місце за допомогою унікальних артефактів. **Артефакт** — це об'єкт, який піддавався впливу людини в минулому і виявлений у результаті цілеспрямованих розкопок, а інколи й випадкової події.

Вперше термін «археологія» застосував мислитель Платон, який жив 2500 років тому у Давній Греції. Завдання археології — знайти і впорядкувати артефакти та відтворити на основі знахідок, як жили в далеку давнину. Взагалі професія археолога — захоплююча, дивовижна, дещо навіть романтична. Протягом тисячоліть людина залишала після себе сліди свого існування, і тепер археологи від-

новлюють їх і доносять до нас. Археологічні знахідки, як пазли, утворюють цілісну картинку минулого.

Перші археологічні розкопки в Україні, ймовірно, були здійснені митрополитом Петром Могилою в 1630-х роках на місці зруйнованої монголами Десятинної церкви в Києві. Під час розкопок виявили поховання князя Володимира Великого. Проте розкопки Могили не мали нічого спільного з наукою, митрополит прагнув довести стародавність київських руїн та мріяв відбудувати на тому місці нову церкву. Професійні археологічні дослідження почалися у другій половині 18 – на початку 19 століття. Особливий інтерес викликали розкопки на Півдні України, де знаходили давні грецькі та скіфські пам'ятки.

1. Складіть самостійно речення зі словами «археологія» та «артефакт».
2. Яке завдання археології як науки?
3. Коли в Україні відбулися перші археологічні розкопки?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що археологією цікавився Тарас Шевченко? У дитинстві та юності Тарас захоплено слухав легенди про кургани-могили. Він був переконаний, що в них хоронили загиблих у бою козаків. У поезіях Шевченка кургани-могили згадуються понад 200 разів. На середину 19 століття вже з'явилося фотографування, але археологічні знахідки фіксували через замальовування. Працюючи художником у Київській археографічній комісії, Тарас Шевченко брав участь у розкопках групи курганів-могил. Як талановитий художник він створив низку замальовок «Краєвид з кам'яними бабами», «Чумаки серед могил», а як письменник — здійснив описи пам'яток в «Археологічних замітках», «Щоденнику» та багатьох художніх творах. Участь в археологічних розкопках стала особливо пам'ятною для Тараса Шевченка. Згодом у «Щоденнику» Шевченко написав: «Я люблю археологію. Я поважаю людей, які присвятили себе цій таємничій матерії історії.»

Попрацюйте в трійках. Знайдіть у рубриці 3 факти, які доводять, що Тарас Шевченко захоплювався археологією.

2. Як працюють археологи

Щоб дізнатися, де є цікаві археологічні об'єкти, археологи проводять так звані «розвідки» — досліджують певну місцевість, часто місцеві жителі самі показують якісь цікавинки. Далі археологи роблять невеликий розкоп, щоб подивитися, чи варто витратити на певний об'єкт час, сили і кошти. Щоб розпочати повноцінні польові роботи, археологи звертаються із заявкою до Києва в Інститут археології Національної академії наук України. Збирається комісія, розглядає заявку. За висновками цієї комісії видають відкритий лист. Також потрібен дозвіл від Міністерства культури та інформаційної політики України. Його дають професійним археологам, які мають фахову освіту, вміють копати, роблять це акуратно і правильно. Археологічні роботи мають проводитися з цими документами. Якщо вони проводяться без них, то такі роботи вважаються незаконними.

Польові дослідження називають розкопками. Проводять їх невеличкими лопатками. Віднайдені речі ретельно та акуратно очищають щіточками. Увесь процес чітко фотографують, закреслюють, замірюють. Учені висловлюють версії щодо того, що знайшли. Часто тоді виникають різні точки зору, різні погляди на те, що розкопано. Всі знахідки пакують, шифрують по квадратах, замальовують, пишуть звіт. Його відправляють до Києва в Інститут археології Національної академії наук України. Звідти відповідають, чи добрий звіт, чи ні, дають певні зауваження. Щоб інші дізналися про результати досліджень, археологи пишуть різні статті, їздять на конференції.

Період розкопок триває з березня по жовтень, коли земля не замерзла. Експедиція живе в наметах. Тут зберігають інструменти для розкопок. Продуктами запасуються на певний час, а потім, якщо розкопки затягуються, харчові запаси поповнюють. У холодну пору року археологи займаються дослідженнями добутих влітку матеріалів,

оглядом, описом та написанням звітів. Буває, що під час будівництва знаходять артефакти. Тоді будівництво при-зупиняють і розпочинають розкопки. Вони тривають до повного обстеження знахідки або археологічної пам'ятки. Тоді археологи працюють незалежно від пори року та погоди. Для цього є відповідні інструменти та спорядже-ння: розтягують навіси, ставлять намети, застосовують пристрої для підігріву ґрунту.

1. Як археологи дізнаються, де варто проводити розкопки?
2. Як відбувається процес розкопок?
3. Доведіть чи спростуйте твердження: «Археологи працюють цілий рік».

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в нашій країні розповсюджене таке явище, як «чорні археологи» — люди, які в гонитві за стародавніми речами здійснюють розкопки без будь-яких дозволів? Вони шукають речі, продають їх на аукціонах чи місцевим колекціонерам, отримують із того гроші. Найбільша шкода в тому, що вони витягують речі з давніх поселень, а це те саме, коли ви зібрали 99 пазлів, а одного хтось поцупив. І картинка минулого без цього пазла є неповною, тоді історикам важко відтворити минуле. Діяльність «чорних археологів» завдає непоправної шкоди науці й культурній спадщині України.

1. Кого називають «чорними археологами»?
2. Яку шкоду для вивчення історії завдають «чорні археологи»?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в мінігрупи. Обговоріть і висловіть свої припущення, як археологи використовують під час польових досліджень зображені предмети.

Поміркуйте, де зберігають речі, знайдені під час розкопок.

3. Культурний шар та археологічна культура

Під час розкопок археологи досліджують **культурний шар** — товщу ґрунту, яка містить залишки життєдіяльності людини. Товщина культурного шару може складати 1 см, а інколи — кілька десятків метрів. Це залежить від тривалості перебування й активності населення, яке проживало на певному місці. Культурний шар формується в результаті археологізації, тобто відмирання, невикористання певних речей, перетворення їх на побутові відходи. Нижче культурного шару знаходиться глина, камінь, пісок, що не зазнали впливу людини. Тому археологи не проводять розкопки нижче культурного шару.

Археологічна культура — група подібних між собою пам'яток, розповсюджених на певній території в межах певного часу. Така подібність простежується за різними ознаками: поховальними звичаями, формами й оздобленням посуду, прикрасами та іншими речами, способами будівництва, оформленням осель тощо. Назви археологічних культур найчастіше походять від назви населеного пункту, де відкрито пам'ятку певного типу. Наприклад, трипільська, зарубинецька, черняхівська культури — від назв сіл, де наприкінці 19 — початку 20 століття провадив активні розкопки старожитностей визначний український археолог Вікентій Хвойка. Три археологічні культури доби бронзи отримали назву за типами поховальних споруд — ямна, катакомбна та зрубна. Інші археологічні культури названо за формою чи оздобленням посуду: культура кулястих амфор, лійчастого посуду, багатопружкової кераміки тощо. Археологічна культура допомагає впорядкувати археологічні джерела, визначивши їх місце у просторі й часі, прокласти місток між матеріальними залишками та їхніми творцями.

За археологічною культурою стоять певні спільноти — окремі народи чи їхні групи. Це надзвичайно важливо для стародавньої історії, яка має справу з дописемним пе-

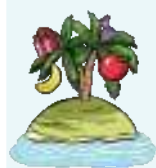
ріодом. На основі археологічної культури вчені визначають спосіб господарювання, соціальний устрій населення певної території в певний час. Зіставлення матеріалів різних археологічних культур допомагає відтворити походження окремих народів, напрямки їхніх зв'язків, міграційних процесів тощо.

1. Що таке культурний шар?
2. Як з'явилися назви археологічних культур?
3. Чому дослідження археологічних культур важливе для історії?

З джерела народної мудрості

Клію якось почула, як жартують археологи: «Мрія археолога — могила, радість для археолога — пожежа, а скарб для археолога — смітник». Обговоріть у парах цей професійний жарт і поміркуйте, яке значення для археологічних досліджень мають поховання, залишки знищених пожежею поселень і давні смітники.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що однією з перших жінок-археологинь в Україні була Катерина Мельник-Антонович?

Свою професійну діяльність розпочала в 1880-х роках. У 1888 році брала участь в археологічних розкопках на острові Стрільча скеля біля села Волоське (нині на Дніпропетровщині). Тоді було віднайдено стоянку первісних людей та їхню майстерню. У майстерні збереглися кам'яні, кістяні й гончарні вироби високої якості. З доповіддю про відкриття стоянки й майстерні Катерина Мельник-Антонович блискуче виступила в 1890 році на археологічному з'їзді в Москві, де була чи не єдиною жінкою серед присутніх.

За допомогою інтернет-ресурсів дослідіть, хто з українських жінок професійно займалися чи займаються археологією, як і Катерина Мельник-Антонович.

Галявина творчості

Намалюйте в зошиті веселку. Як ви думаєте, якими рисами характеру повинні володіти археологи? На кожному кольорі веселки запишіть по одній рисі характеру.

§ 6. АРХЕОЛОГІЧНІ СКАРБИ СВІТУ Й УКРАЇНИ

Разом із Кліо розв'яжіть ребус. Що означає розгадане поняття? Наведіть приклади.

1. Минуле світу в археологічних пам'ятках

У дитинстві німець Генріх Шліман зачитувався книгою «Іліада» давньогрецького поета Гомера. Мрія його життя — знайти місто Трою, про яку захоплено писав Гомер. Тривалий час учені припускали, що Троя — вигадка античних авторів. Проте в **1871 році** археолог-любитель прокопав на 15 метрів углиб пагорб Гісарлик на північному заході сучасної Туреччини і виявив там руїни легендарного міста. Продовжуючи розкопки, Генріх Шліман знайшов скарб — понад 8 тисяч предметів, зокрема й із дорогоцінних металів.

1. Дайте назву світлині.
2. Висловте припущення, яке господарське призначення споруд, зображених на передньому плані.

На початку ХХ століття грецькі пірнальники за губками виявили на дні Егейського моря уламки затонулого корабля. Знайшли чимало артефактів, найцікавіший серед яких — **антикітерський механізм** (тому що знайдений поблизу острова Антикітер), — дивовижний прилад, котрому 2000 років. Щоправда, механізм зазнав значних ушкоджень, а деякі елементи були втрачені. У можливості його відновлення спочатку сумнівалися. Все змінилося, коли приладом зацікавився британський історик науки

Дерек де Соллі Прайс. Учений назвав його «давньо-грецьким комп'ютером». Імовірно, давні греки використовували прилад, щоб спрогнозувати розташування сонця, місяця і планет простим введенням даних.

1. Дайте назву світлині.
2. Висловте припущення, як давні греки здійснювали обчислення за допомогою цього приладу.

1. Дайте назву світлині.
2. Роздивіться світлину. Чи є вона історичним джерелом? Наведіть аргументи на користь своєї думки.

У Давньому Китаї, за традицією, правителя хоронили з його воїнами, слугами та кіньми. Унікальним є поховання імператора Цінь Ши Хуан-ді. Всупереч традиції, замість живих людей і тварин тут поховали 8 тисяч статуй китайських воїнів і коней. **Теракотова (виконана з кольорової глини) армія** була створена понад 2200 років тому. Всі воїни виконані в людський зріст, з найдрібнішими деталями, обличчя в кожного індивідуальне. Вага теракотового воїна близько 130 кілограмів, а теракотового коня досягає 200 кілограмів. Давнє поховання випадково виявили китайські фермери, копаючи колодязь. Під час розкопок встановили високий вміст ртуті. За заповітом імператора, його на той світ мали супроводжувати ріки ртуті, які омивали підземний палацовий комплекс.

1. Що допомогло Генріху Шліману здійснити свою дитячу мрію?

2. На основі інформації з 2 абзацу доведіть чи спростуйте думку: «Давні греки вивчали астрономію».

3. Поміркуйте. Чому в Давньому Китаї існувала традиція хоронити з правителем його воїнів та слуг? Яку екологічну небезпеку таїло поховання Цінь Ши Хуан-ді?

2. Археологічні скарби України

В Україні, як і в Європі загалом, багато пам'яток уже досліджено, а деякі ще лишаються невідомими археологам й археологиням. Але це зовсім не означає, що давні пам'ятки повністю втрачені. Вони просто чекають свого часу. **Слід проводити розкопки і ретельно їх вивчати.**

Перші поселення людей на території України виникли 1 мільйон років тому на території Закарпаття. Нині там знаходиться селище **Королеве**. З часом уся теперішня територія України була залюднена. **Киїк-Коба, Мізин, Кирилівка, Межиріч** — назви стоянок (поселень) первісних людей на українській території.

На стоянці в **Мізині** були знайдені цікаві артефакти — речі, виготовлені з бивня мамонта. Зокрема, знайшли браслет з меандровим орнаментом (тип геометричного орнаменту у вигляді безперервної ламаної лінії із завитками; від давньої назви річки Меандру в Малій Азії) та музичні інструменти. Їх виготовили близько 20 тисяч років тому. Селище **Межиріч** на Чернігівщині стало відомим у світі завдяки відкриттю поселення давніх мисливців. У цьому поселенні віднайшли залишки жител, які будували із кісток мамонта. На одному із бивнів мамонта археологи виявили дивні малюнки й прийшли до висновку, що це найдавніша в Україні карта. Її вік складає близько 17 тисяч років.

---

1. Що потрібно робити для того, щоб не втратити давні пам'ятки?

2. Назвіть найдавніші поселення первісних людей на території України.

3. У чому унікальність знахідок у Мізині та Межирічі?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в четвірки. Розгляньте ілюстрації та дайте відповіді на запитання до них, уважно вислухайте думку кожного у групі.

Мізинський браслет на пам'ятній монеті Національного банку України

- 1. Пригадайте, яка наука досліджує монети.*
- 2. Про що свідчить наявність прикрас у найдавнішу добу — добу палеоліту?*

Реконструкція житла із кісток мамонта в Національному науково-природничому музеї НАН (Національної академії наук) України

- 1. Визначте площу житла. Його ширина — 8 метрів, довжина — 9 метрів.*
- 2. Чи було житло із кісток мамонта комфортним і надійним?*

<https://cutt.ly/jUUJDD5>

Ударні музичні інструменти зі стоянки Мізин

- 1. Відскануйте QR-код і прослухайте запис звучання кісток мамонта, зроблений у 1980 році.*
- 2. Як ви вважаєте, для чого первісні люди застосовували музичні інструменти?*
- 3. За бажанням, підготуйте танець під цю мелодію.*

Найдавніша карта на теренах України

- 1. На карті зображено житла, дерева та річку. Віднайдіть їх на малюнку. Житла споруджували на березі річки.*
- 2. Поміркуйте, навіщо давні мисливці створили карту.*

3. Трипільці — перші землероби на території України

Перші знахідки, пов'язані із трипільською культурою, виявив у **1896 році** археолог **Вікентій Хвойка**. Звісно, самі трипільці себе так не називали. Назва виникла через те, що розкопки були пов'язані із селищем Трипільля на Київщині. Трипільці заселяли велику територію України. Вони жили в укріплених поселеннях — протомістах, які вчені вважають зародками міст. Перші протоміста виникли 6 тисяч років тому. Їх будували так, щоб зусібіч захистити від ворогів. Для цього використовували природні перешкоди: притоки річок, пагорби, обриви тощо. Одне з найбільших трипільських поселень Тальянки займало площу 450 гектарів і налічувало 3 тисячі будинків, у яких мешкало понад 15 тисяч осіб. Життя кожного протоміста тривало не більше століття. Трипільці були хліборобами, які вміли й любили обробляти землю. З часом земля, яку вони обробляли, виснажувалася. Тому трипільці спалювали своє старе поселення й будували нове.

Оселі трипільці будували двоповерховими й прямокутної форми. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни з хмизу, зверху накривали соломною чи очеретом. Дах був двосхилий, з отвором для диму. Ширина житла складала 15–17 метрів, а довжина — близько 20 метрів. Перший поверх використовували як комору та загін для худоби. На другий поверх піднімалися драбиною. Тут мешкала родина. У кімнаті була піч — «серце хати», місце для сну, круглий вівтар для молитов, кругле вікно навпроти входу. Зліва від печі стояла лава для посуду та зерновики — великі посудини для зберігання зерна. Будівництво оселі тривало близько трьох тижнів, ще тиждень вона сохла. Сировиною для стін була глина, яку змішували з половиною. З внутрішньої сторони стіни тинькували, хату фарбували вохрою — природною фарбою червоного чи жовтого кольору. Науковці вважають, що

оселі трипільців є справжніми екобудинками, адже влітку в них було прохолодно, а взимку тепло. Ряди будинків розташовувалися колами, відстань між якими складала лише кілька метрів. Центр поселення був вузьким. Можливо, там ховали худобу від ворогів і звірів.

Трипільці багато працювали, тому й жили в достатку. У суспільстві панувала рівність. Основною ланкою трипільського устрою була невелика сім'я. Початково в ній головну роль відігравала жінка, однак згодом зростає роль чоловіка. Головне заняття — **хліборобство**. Трипільці розводили також домашніх тварин, ходили на полювання й рибалили. Опанували ткацьке ремесло, завдяки чому власноруч виготовляли тканину та шили одяг. Тривалий час основним матеріалом, з якого робили знаряддя праці, був камінь. Трипільці першими на українських землях почали користуватися виробами з металу — міді. Освоїли її холодне і гаряче кування і зварювання. Трипільці були вмілими гончарями, користувалися гончарним кругом. Вміли не тільки майстерно виробляти глиняний посуд, а й гарно його оздоблювали орнаментами білого, чорного, червоного, жовтого кольорів. Тому трипільську культуру ще називають «культурою мальованої кераміки». Трипільці вірили в багатьох богів, але з особливою шаную ставилися до великої **Праматері**. Вони були переконані, що вона — матір усього людства. Трипільці залишили по собі багато яскравих пам'яток, що дозволяє вченим наблизитися до розуміння життя і уявлень цих давніх землеробів. Артефакти із поселень трипільської культури представлені в багатьох музеях України та інших держав.

1–3. Попрацюйте в парах.

Складіть діалог про життя трипільців із 6 запитань і відповідей на основі 3 пункту параграфа.

Використайте в діалозі такі слова: Вікентій Хвойка, прото-міста, екобудинки, землеробство, кераміка, Праматір.

Барвограй ідей

Сьогодні вам пощастить побувати на віртуальній екскурсії й побачити чимало експонатів у заповіднику «Трипільська культура». Але хтось переплутав написи під експонатами. Допоможіть Клію й працівникам музею все повернути на свої місця.

Глиняна фігурка вагітної жінки — втілення богині-Праматері. Глиняні фігурки закопували в землю і вірили, що земля дасть гарний урожай. У цієї фігурки в животу — дев'ять глиняних кульок; коли її потрясти, то можна почути звук, який лунав 5800 років тому.

Мідний рибальський гачок — найстаріший виріб із металу в Україні. Був виготовлений 6,5 тисяч років тому. Гачок дотепер гострий, і вправний рибалка може зловити на нього рибу до 5 кілограмів ваги.

Насіння горобейника — найстаріше в Європі. Археологи знайшли горобейник у глечуку, затрамбованому глиною. Глечик був закопаний під стіною хати. Ймовірно, трипільці заклали цей глечик під час будівництва як магічний символ.

Біноклеподібна посудина — загадковий артефакт. Існує кілька версій про застосування посудини: для викликання дощу, для енергетичного заряджання зерна перед посівом. Дехто вважає, що це символ двох людей, поєднаних у шлюбі.

Парна упряж волів — доказ прогресу у трипільців. Пару волів запрягали і використовували для обробки ґрунту сохою (схожа на плуг). Праця з сохою у 40 разів ефективніша за обробіток землі мотикою.

«Мальована кераміка» — спосіб вираження світогляду давніх трипільців. На горщику зображені земля й небо. Їх поєднує драбинка. Саме так трипільці уявляли будову світу.

§ 7. ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ЛЮДСТВА

Разом із Кліо розгляньте зображення. Що їх об'єднує? Запропонуйте по 3 варіанти застосування зображених речей.

1. На чому писали в давнину

Пралюди видряпували малюнки на каменях. Так вони передавали свої емоції й бажання чи здійснювали за їх допомогою первісні магичні обряди. У межиріччі Тигру та Євфрату для письма використовували глиняні таблички. Спочатку глину розмочували, робили з неї невеличку пластину. На ще вологій поверхні загостреною паличкою видавлювали знаки. Згодом цю пластину піддавали термічній обробці — висушували на сонці чи випалювали на вогні, що надавало їй твердості. До речі, процес навчання у школі починався із виготовлення глиняних пластинок. Недарма школу називали «Дім глиняних табличок». Деякі народи писали на дерев'яних дощечках, змащених воском. Текст видряпували металевою паличкою.

Писали також і на папірусі. Папірус рясно росте на узбережжі Нілу в Єгипті. Стебла папірису розрізали на тонкі довгі смужки, складали в один ряд, змочували водою, укладали під прес, відбивали молотком. Листи папірису склеювали в сувої, а сувої — у книги. Інколи їхня довжина сягала 10 метрів. Писали вже спеціальними чорнилами. Книги з папірису зберігали в бібліотеках, які називали «Притулок мудрості», «Аптека душі», «Будинок життя». Давні китайці вправлялися в мистецтві каліграфії на шовкові, ретельно вимальовуючи кожен ієрогліф.

У давнину на українських землях для письма використовували **бересту** — кору берези та **пергамент** — вичинену телячу шкіру. Берестяні грамоти легко піддавалися зовнішнім впливам — сонце, вогонь, вода могли їх знищити. Книга з пергаменту коштувала дуже дорого, її як реліквію передавали з покоління в покоління. Згодом з'явився **папір**. Як основу для його виготовлення використовували лахміття, попіл, кору дерев, соломую тощо. З поширенням книгодрукування попит на папір зріс. Масове виробництво паперу привело до його здешевлення, а отже, й доступності книг для людей різного достатку. Усі стародавні книги, зокрема кам'яні, глиняні, сувої з пергаменту й папірусу, а також берестяні грамоти, паперові рукописні й друковані книги називають **писемними пам'ятками** (*пригадайте, яка допоміжна історична наука вивчає історію писемності*).

1. Поміркуйте над висловом: «Сонце і вогонь — друзі глиняних табличок, але вороги дерев'яних дощечок».
2. Що в Давньому Єгипті називали «Притулок мудрості», «Аптека душі», «Будинок життя»? Як ви вважаєте, що це означає?
3. Що називають писемними пам'ятками?

Барвограй ідей

Книги, газети, журнали, зошити, ваші підручники — усі вони вироблені з паперу й видруковані у видавництвах. Зараз папір виготовляють із дерева. Вирубка лісів в Україні досягла критичної позначки. Запропонуйте шляхи запобігання екологічній катастрофі в Україні. Обговоріть їх з однокласниками й однокласницями.

2. Найвидатніші писемні пам'ятки людства

Біблія — одна з найвидатніших писемних пам'яток людства. Біблія або Святе Письмо містить релігійні тексти, створені різними авторами та в різні історичні епохи. Вона

є священною книгою християн. Складається з двох частин. У Старому Заповіті розповідається про створення світу, пізнання людьми гріха, союз Бога з народом Ізраїля. Новий Заповіт присвячений Ісусу Христу, Його діяльності. Теми добра й зла, гріховності й покаєння є вічними. Згідно з Книгою рекордів Гіннеса, Біблія — найбільш продавана книга у світі. За весь час існування її продали 5 мільярдів примірників. Вона перекладена на 1200 мов світу.

Одним із найдавніших літературних творів людства вважають «Поему про Гільгамеша». Її було написано на глиняних табличках близько 3,5 тисячі років тому. Поема розповідає про царя Гільгамеша та Енкіду — чоловіка, створеного богами з глини. Енкіду мав убити Гільгамеша, але вони потоваришували. Їхнє життя відтоді сповнене пригод та випробувань. Давня Індія уславилася поемами «Рамаяна» й «Магабхарата». В поемі «Рамаяна» йдеться про поневіряння міфічного індійського принца Рами та його дружини Сіти. «Магабхарата» розповідає про боротьбу двох династій за владу. Особливу увагу привертають міфи, притчі, легенди, які складають більшу частину твору.

Вдало поєднав поетичну майстерність з історичною тематикою давньогрецький поет Гомер три тисячоліття тому. Поема «Іліада» присвячена подіям Троянської війни. Поема «Одіссея» розповідає про пригоди царя з острова Ітака під час повернення з Троянської війни додому. Поруч із людьми персонажами поеми є давньогрецькі боги. Сюжети поем надихнули до створення шедеврів світової музики, літератури, мистецтва.

-
1. Як ви вважаєте, чому Біблія — найбільш затребувана книга у світі?
  2. Порівняйте сюжети «Поеми про Гільгамеша», «Рамаяни», «Магабхарати».
  3. Про що розповідають поеми «Іліада» й «Одіссея»?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що у 8–9 століттях було створено рукописну збірку «Казки тисяча й одної ночі»? Бранка перського царя Шахерезада, щоб уникнути страти, щонаочі розказувала царю казки. Вони були настільки цікавими, що цар неодмінно хотів дізнатися закінчення оповіді. Так тривало 1001 ніч. Згодом Шахерезаду помилували. Над цією збіркою кілька століть працювали письменники, вчені й перекладачі з різних країн. Найвідоміші казки цієї збірки стали для багатьох улюбленими: «Чарівна лампа Алладіна», «Алі Баба та сорок розбійників», «Сіндбад-мореплавець».

1. Чи читали ви оповіді зі збірки «Казки тисяча й одної ночі»?
2. Доведіть чи спростуйте думку: «Казки потрібно читати».

3. Писемні пам'ятки України

Прийняття християнства великою мірою сприяло поширенню писемності на українських землях. Перші книги були рукописними. Їх писали й переписували при монастирях. За змістом це були або релігійні праці, або твори на історичну тематику. До найдавніших книг Святого Письма, які збереглися до нашого часу, належить **Остромирове Євангеліє** середини 11 століття. У літописах події записували «за літами», тобто за роками. Для цього літописці використовували свідчення очевидців, власні спогоди, книги інших авторів. Літописи берегли як святиню при храмах, а справу ченця-літописця продовжував його наступник. Чернець Києво-Печерської лаври Нестор уславив своє ім'я написанням літопису «**Повість минулих літ**». До цінних пам'яток Русі-України належить «**Повчання дітям**» князя Володимира Мономаха. У цікавій і доступній формі князь розповідає свій життєвий шлях, дає релігійні вказівки й поради дітям. Ідеї князя залишаються актуальними в наш час. Гордістю давньої української літератури є поема «**Слово о полку Ігоревім**», написана в 12 столітті. Автор невідомий, але дослідники припускають, що він був

дружинником (воїном). Головною темою твору є честь і слава Української держави.

Релігійні книги в Україні досить часто були незрозумілі простим людям, адже їх писали церковнослов'янською мовою. Перший переклад Євангелія на давньоукраїнську мову здійснили в середині 16 століття. Пересопницьке Євангеліє — не тільки мистецький шедевр, а й політичний символ українців. На Пересопницькому Євангелії склали присягу президенти незалежної України. Книгодрукування на теренах України започаткував **Іван Федорович**. Спочатку у Львові він надрукував «Апостол» і «Буквар».

Згодом на замовлення князя Василя-Костянтина Острозького видав Острозьку Біблію. На могилі першодрукаря у Львові викарбували пам'ятний напис: «Друкар книг, перед тим небачених».

1. Хто зображений на фото?
2. З'ясуйте, на чому, крім Пересопницького Євангелія, присягають президенти України.

1. Що об'єднує Остромирове Євангеліє та «Повість минулих літ»?
2. Назвіть твори давньоукраїнської літератури.
3. У чому унікальність Пересопницького Євангелія, а в чому — «Апостола» й «Букваря»?

З джерела народної мудрості

«Ум без книг, як птиця без крил. Як і вона злетіти не може, так і ум не домислиться досконально розуму без книг».

1. Як ви розумієте цей вислів?
2. Чи любите ви читати? Яка серед прочитаних вами книг є улюбленою? Розкажіть про неї.
3. Які прислів'я і приказки ви знаєте про книги?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що перша бібліотека на теренах України виникла ще в 11 столітті з ініціативи князя Ярослава Мудрого? Князь відкрив бібліотеку при Софійському соборі в Києві. Ймовірно, вона налічувала 950 томів рукописних книг. Після захоплення Києва монгольським ханом Батием у 1240 році книги з бібліотеки зникли. Існує припущення, що кияни надійно заховали їх від ворогів. Можливо, саме ви знайдете цей безцінний скарб...

Галявина творчості

Час від часу історики й історикині діляться своїм досвідом з колегами на конференціях, у книгах і статтях, на сторінках фахових журналів. Уявіть себе в ролі дослідника чи дослідниці давніх текстів. Попрацюйте з колегою в парі та дослідіть текст історичного джерела, скориставшись «Пам'яткою». Результати роботи обговоріть на загальній історичній конференції у класі.

Пам'ятка «Як працювати з текстом історичного документа»

1. Прочитайте документ.
2. Чи відомо, хто є його автором / авторкою?
3. Про яку історичну подію або явище розповідає документ?
4. Чи відома нам дата його написання?
5. Чи має документ конкретного адресата?
6. Визначте в тексті джерела: про що дізналися; що найголовніше в тексті; що слід запам'ятати.
7. Складіть запитання до тексту історичного джерела, починаючи їх словами «чому», «з якою метою», «як».
8. Зробіть висновки.

Із «Повісті минулих літ» (1113 рік)

Нестора-літописця про Ярослава Мудрого

«...любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали книг вони велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаються плодами глибокої мудрості. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багато поживи. Велика бо користь від учіння кожного. Книги, мов ріки, які наповнюють собою увесь світ, це джерело мудрості, в книгах бездонна глибина, ми ними втішаємося в печалі, вони — узда для тіла і душі, в книгах — світило мудрості. І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику вітху і користь для своєї душі».

§ 8. ЕТНОГРАФІЯ І ФОЛЬКЛОР — ДО ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ САМОБУТНОСТІ

Разом із Клію розгляньте світлини. Яка тема їх об'єднує? Назвіть три спільні риси для цих фото.

1. Етнографічні дослідження

Як ви вже знаєте, етнографія досліджує походження різних народів, розселення, особливості побуту та культури, їхню своєрідність. Людей, які професійно вивчають цю науку, називають етнографами й етнографинями. Джерелами для їх досліджень є різні види пам'яток, але вони цікавлять не самі по собі, а в їх відношенні до людей. Для етнографа й етнографині важливо зрозуміти, як і чому люди думають, поведуться та взаємодіють у певних ситуаціях та в певних громадах.

Для проведення етнографічних досліджень дослідники й дослідниці проводять тривалий час із людьми. Етнографи намагаються зануритися в їхній світ, щоб мати змогу спостерігати та зрозуміти, що вони роблять, що вони говорять і як саме. Для цього найчастіше застосовують методи спостереження та інтерв'ю. Розвиток довіри є важливою частиною цього процесу, оскільки спостережувані повинні почуватися комфортно, щоб поводитися та взаємодіяти в присутності дослідника чи дослідниці як зазвичай.

Полюві етнографічні дослідження можуть стосуватися різних тем. Наприклад, етнографи й етнографині їдуть у певне село чи місто та вивчають особливості одягу, побуту, спілкування його мешканців, їхні звичаї й традиції. Науковці й науковиці можуть досліджувати взаємодії людей у значно меншому просторі: на конкретній вулиці чи в певній громадській споруді (церкві, корчмі, будинку культури тощо). Водночас, вони можуть значно розширювати простір дослідження, але при цьому вивчати одне явище. Наприклад, весільні традиції на Волині чи особливості вишивки на Чернігівщині.

1. Складіть речення зі словом «етнографія».
2. Як відбуваються етнографічні дослідження?
3. Що досліджують етнографи й етнографині?

Барвограй ідей

Одяг виконує різні функції та може «розповісти» цікаву інформацію про свого власника чи власницю.

1. Попрацюйте в трійках. Доберіть три функції, які виконує одяг зараз.
2. Розгляньте ілюстрації. Пригадайте, представники й представниці яких професій носять особливий одяг, що вирізняє їх серед інших. На вашу думку, це традиція чи необхідність? Результати обговоріть у класі.

Гаявина творчості

На національні свята та в урочисті моменти свого життя українці й українки одягають вишиванку. А чи є у вас вишиванка? Зніміть вдома коротке відео (до 1 хвилини) про значення вишиванки у вашому житті. Результати представте у класі. За бажанням, опублікуйте відео в одній із соціальних мереж.

2. Що таке фольклор

Поетичною історією народу називають усну народну творчість. Слово «фольклор» дослівно з англійської означає «народна мудрість», «знання народу». Отже, усна народна творчість і є **фольклор**. Кожен народ має свій фольклор. Ми з вами повинні знати український фольклор і пишатися ним. Час появи усної народної творчості точно визначити неможливо. Але зрозуміло, що вона виникла з появою людей і була результатом їхньої творчості. Відомості про перші зразки фольклору вчені отримують у результаті польових досліджень археологів, етнографів.

Формування мови у первісних людей сприяло появі фольклору. Він був пов'язаний із повсякденною діяльністю людей. Елементи фольклору входили до складу певних обрядів, які, на думку наших предків, мали сприяти їм у полюванні, землеробстві, житті родини. Вони допомагали людям пояснити незрозумілі й загрозливі явища природи. Фольклор був засобом збереження й передавання основних навичок щоденного виживання, він навчав комунікації та взаємодії між людьми та людини зі світом. Із плином часу він убирав у себе все новий і новий колективний досвід, змінювався, збагачувався. Поступово зростала мистецька й виховна функція фольклору. Він поглиблював у людях моральні цінності: доброту, співчуття, чесність, справедливість, повагу, відповідальність.

Фольклор — це результат колективної творчості. Фольклорні твори поширювалися в усній формі, тож їхні виконавці інколи забували окремі деталі творів. Передаючи основний зміст, виконавець вносив власні зміни.

Відтак, ви можете чути народні твори в різних варіантах. Фольклор був і залишається джерелом інформації про народні погляди на світ, уявлення про добро і зло, найзаповітніші людські мрії та прагнення, риси українського національного характеру.

1. Що таке фольклор? Чому українцю важливо знати свій фольклор?

2. Які функції фольклору?

3. Чому одні й ті ж фольклорні твори існують у кількох версіях?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що основою пісні «Шум», з якою гурт «Go_A» представляв Україну на «Євробаченні-2021», стала українська веснянка? Веснянка — народна обрядова пісня, яка виконувалася молоддю ранньою весною. У веснянці оспівували пробудження природи, кохання, надії на врожай.

На думку фольклористів, пісня-гра «Шум» має тисячолітню історію. «Шум» — це символ пробудження космічної енергії, шум першої весняної зелені, ім'я давньослов'янського бога лісів.

У 2021 році трек «Шум» у виконанні гурту «Go_A» зайняв провідні позиції у світових чартах.

1. Зайдіть за покликанням <https://cutt.ly/VlbaWwh> та прослушайте пісню «Шум» у виконанні гурту «Go_A». Проілюструйте веснянку малюнком.

2. Як ви вважаєте, чому українська пісня лідирує у світових чартах?

3. Фольклор як історичне джерело

Фольклор часто називають душею народу. Дослідження усної народної творчості дає можливість відтворити історію, культуру, побут того часу, дізнатися про мрії і сподівання народу. В Україні в різні часи були поширені різноманітні жанри фольклору: легенди, казки й билини, прислів'я й приказки, пісні тощо.

Легендою називають усне народне оповідання про історичну подію або чудесну пригоду, що сприймається як достовірне. Натомість казки оповідають про несправжні події та вигаданих персонажів. Звірі та сили природи набу-

вають у казках людської подоби. У казках висловлювали свої погляди на добро і зло, правду і кривду. Билини — це різновид історичних пісень, які присвячені боротьбі проти ворогів. У билинах прославляли подвиги героїв-богатирів, зокрема Святогора, Добрині, Іллі Муромця.

Увесь життєвий цикл селянина супроводжували обрядові пісні. Їх присвячували приходу весни, жнивам, збору врожаю. Співали на хрестинах, весіллях, голосили на похоронах. Пісня супроводжувала завжди: і коли було важко на серці, і в хвилини радості. Життєвий досвід і мудрість народу відображено у прислів'ях і приповідках (приказках): «Правдою весь світ пройдеш і назад вернешся», «І на жалку кропиву мороз буває» тощо. Всі ці фольклорні надбання стали виявом високого ступеня духовності українців, їхньої творчої сили та уяви.

1. Які жанри фольклору вам відомі?

2. Назвіть 2 спільні та 2 відмінні риси легенди, казки, билини.

3. Яке значення фольклору в житті людей?

3 джерела народної мудрості

Прислів'я і приказки є перлинами творчості українського народу. Попрацюйте в парах та визначте, про які моральні цінності йдеться в прислів'ях та приказках.

Випишіть ці цінності в зошит і побудуйте їхній рейтинг у порядку спадання: від найбільш важливої для вас до менш важливої. Зобразіть цінності у вигляді піктограм на дошці.

- ✓ *Лінь чоловіка не годує, а тільки здоров'я руйнує.*
- ✓ *Україна — мати, за неї треба горою стати.*
- ✓ *Мудрим ніхто не вродився, а навчився.*
- ✓ *Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся.*
- ✓ *Дерево тримається корінням, а людина сім'єю.*
- ✓ *Хочеш собі добра, не роби нікому зла.*

Галявина творчості

Об'єднайтеся в 4 групи та підготуйте лепбук на одну із запропонованих тем: «Легенди нашого краю», «Топ-5 українських народних казок», «Образ героя-богатиря в билинах», «Пісня — душа народу».

§ 9. СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА: АУДИО-, ВІДЕО- І ФОТОДОКУМЕНТИ

Разом із Кліо розгляньте зображення. Висловіть припущення, як використовували предмети на фотографії. Як, на вашу думку, зображення пов'язані з темою уроку?

1. Фотографія і фотодокументи

*Фотоапарат
Луї Дагера,
виготовлений
Альфонсом Жиру,
1840-і роки*

1. За допомогою інтернет-ресурсів дослідіть, як змінювався фотоапарат упродовж історії.

Фотографія — винахід, який з'явився в 19 столітті завдяки французам Жозефу Ньепсу та Луї Дагеру. Протягом двохсот років фотоапарат змінювався і вдосконалювався. Перші фотоапарати були громіздкими й важкими, тому їх ставили на штативи. З появою цифрових фотоапаратів та мобільних телефонів фотографування стало доступним для кожного. Тепер усього за кілька хвилин можна зробити низку якісних фотографій.

Фотодокументи — цінне історичне джерело, адже їхньою особливістю є можливість миттєво зафіксувати події, явища, емоції людей. Колекції фотодокументів зберігаються в архівах та музеях. Щороку до бібліотек надходять журнали та газети, ілюстровані фотографіями, а також цінні для дослідників тематичні фотоальбоми. Завдяки підбірці

фотографій на певну тему історик може побачити деталі минулих подій, стати їхнім свідком. Напевно, кожна сім'я має свій домашній фотоархів. Сімейні фотоархіви є основою для дослідження історії свого роду, створення родового дерева.

Дослідження фотодокументів передбачає визначення часу та місця зйомок, логотипу фірми, в якій працював фотограф. Дуже часто такої легенди просто немає. Тоді місце зйомки з'ясовують за деталями на фотографії. Це може бути частина вулиці чи будівлі, пам'ятник, номер та марка автомобіля, плакат, афіша тощо. Фотодокументи поділяють на види залежно від зображеного.

Види фотодокументів за змістом

Зображують події, дії, факти життя

Фіксують окремі предмети, місцевість, явища природи

Зображують одну або кілька осіб

- 1. Хто й коли винайшов фотографування?*
- 2. Яка особливість фотодокументів як історичного джерела?*
- 3. На які види поділяють фотодокументи за змістом? Пригадайте, фотографій якого виду у вас найбільше. Чому?*

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що появі фотографії сприяли відкриття в галузі фізики? Якимось французом Жозефом Ньепсом дізнався, що світло, яке проходить крізь дві поверхні, наприклад через повітря і скло, змінює кут свого відображення. Він вирішив використати явище заломлення світла, щоб відтворити об'ємні зображення, наприклад людей чи природу, на плоскій поверхні. В 1820-х роках

Жозеф зробив перші у світі фотографії. Винахід Ньєпса постійно удосконалювали. Першою жінкою-фотографинею вважають англітку Анну Аткинс. Вона професійно займалася ботанікою й використала авторські фотографії для ілюстрування книг із гербаріями.

1. Згадайте, чи знаєте ви жінок, які теж професійно займаються фотографією, як і Анна Аткинс.

3 джерела народної мудрості

Читаючи статтю в інтернеті про фотодокументи, Кліо натрапила на вислів: «Кожен дотик фотокамери до світу є створенням документа» (Анрі Вартанов). Чи згодні ви з цим твердженням? Відповідь обґрунтуйте.

2. Відеодокументи

З розвитком науки й техніки важливу роль відіграють **відеодокументи** — документи, які передають зображення та звуковий супровід до нього на певному носії та містять інформацію, зафіксовану за допомогою технічних засобів. У фотодокументах зображення завжди нерухоме. Натомість відеодокументи відносять до динамічних джерел, адже зображення на них рухоме.

Відеодокументи поділяють на кінофільми й відеофільми. Кінофільм — це сукупність фотозображень (кадрів), послідовно розташованих на кіноплівці чи іншому носії, які пов'язані сюжетом та призначені для відтворення проєкційною апаратурою. Винахідниками кінематографа є брати Огюст і Луї Люм'єр. Прем'єрні покази їхніх фільмів відбулися 1895 року в Парижі. Відеофільм — фільм із записом зображення та звуку на магнітну плівку, диск чи інший носій пам'яті для відтворення на екрані телевізора (монітора) за допомогою відеомагнітофона, mp3-плеєра, мобільного телефону.

Певну інформацію можна дізнатися з опису до фільму. В описі вказують назву кінофільму чи відеофільму, прізвища режисера та оператора, студію і рік зйомки. Знайомлячись із фільмом, глядач занурюється в епоху,

відображену у ньому, співпереживає з героями, переживає низку емоційних реакцій. Особливе місце серед відеодокументів займають документальні фільми. В їхню основу покладені зйомки реальних подій та осіб. Темою для документальних фільмів найчастіше стають історичні події, соціальні й культурні явища, відомі особистості та організації. Такі фільми є «живими» свідками історії.

1. Що таке відеодокументи?

2. Хто є винахідниками кінематографа?

3. Яку інформацію можна дізнатися з відеодокументів?

3. Аудіодокументи

Появі першої системи запису звуку треба завдячувати американському інженеру-винахіднику Томасу Едісону. В 1877 році він уперше прослухав надиктований ним на валик фонографа (записувача звуку) дитячий вірш. Одночасно в різних країнах розробляли інші способи запису звуку: спочатку винайшли грамофон, а згодом патефон. Патефон став визначним етапом в історії звукозапису. Майже одночасно з фонографом датський фізик Вальдемар Поульсен розробив систему магнітного запису звуку. Інакше кажучи, він винайшов прототип магнітофона. Але цей винахід значно випередив час. Лише в 1980-х роках касети витіснили платівки, адже були більш компактними й зручними у використанні. Згадані системи запису й відтворення звуку отримали назву аналогових. Наступним кроком стало винайдення технології перетворення аналогового звуку в цифровий. Завдяки цьому ми можемо слухати музику з мобільних телефонів.

Аудіодокументи відображають дійсність в особливій звуковій формі. Вони допомагають відтворити зміст зафіксованих подій. Супровідний звуковий фон допомагає визначити місце події, психологічний стан учасників тощо. Аудіодокументи фіксують людську мову, передають її зміст, інтонацію, а також найтонші деталі, які надають

мові виразності, емоційності, й часто свідчать про ставлення до сказаного самого мовця більше, ніж про це можна дізнатися, прочитавши текст виступу.

Першоджерелом аудіодокумента вважають перший за часом звукозапис з урахуванням наявності систем запису звукової інформації. Час і місце звукозапису можуть збігатися з моментом події, а можуть бути розділені, якщо подія знаходить відображення в інтерв'ю, спогадах свідків і учасників, зафіксованих на носій інформації вже після самої події. На відміну від кіно- та фотодокументів, авторами яких є кінооператор, кінорежисер чи фотокореспондент, справжнім автором аудіодокумента є той, хто дає безпосередню інформацію про подію, — мовець. Ініціатива ж фонорепортера виявляється лише у виборі осіб, учасників подій.

Барвограй ідей

Разом із Клію опрацюйте схему. Визначте рейтинг кожного виду документа за шкалою від 1 до 5, де 1 — не має важливого значення в роботі історика, а 5 — має важливе значення в історичному дослідженні. Поясніть свій вибір.

Аудіодокументи

Залежно від форми записаної інформації

- ➔ офіційні (інформаційне радіомовлення)
- ➔ творчі (радіопередачі)
- ➔ фонодокументи особистого походження

За змістом відображення дійсності

- ➔ подієві фонозаписи
- ➔ фоноінтерв'ю
- ➔ фономемуари (фоноспогади)

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в 2021 році відтворили голос Тараса Шевченка? Це результат спільної роботи істориків та програмістів. Відскануйте QR-код, перегляньте відео й дайте відповіді на запитання.

<https://cutt.ly/MYj8l9v>

1. Розкажіть, як відбувався процес роботи науковців над реконструкцією голосу.
2. Які емоції викликає у вас голос Великого Кобзаря?
3. Голос якої історичної особистості ви б ще хотіли почути? Чому?

Галявина творчості

Як ви зрозуміли, одним із напрямків діяльності істориків є робота з візуальними джерелами — фото-, відео- й аудіодокументами. Сьогодні ви теж побудете науковцями. Користуючись пам'яткою, дослідіть фотографію.

Тарас Шевченко серед друзів. Петербург, 1859 рік

Пам'ятка для роботи з історичними фотографіями

1. Опишіть осіб, зображених на фотографії, а також їхні дії, об'єкти, показані на знімку.
2. Розкажіть, що ви бачите на задньому плані, на передньому плані, в центрі, зліва й справа.
3. Що, на вашу думку, відбувається на цій фотографії?
4. Хто ці люди? Чим вони займаються? Які це об'єкти?
5. Вкажіть, коли був зроблений знімок (рік? період? подія?).
6. У яку пору року зроблений знімок?
7. Це природна фотографія, чи для неї спеціально позували перед фотокамерою?
8. Які ще історичні джерела можна використати для перевірки вірності ваших висновків щодо цієї фотографії?
9. Чи відомо вам щось про подію, які відображені на фотографії, з інших історичних джерел? Якщо так, то що саме?
10. Результати своєї роботи підсумуйте висновком.

Розділ 2

ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР

Клію завітала у Львівський музей етнографії та художнього промислу. В одному з виставкових залів вона побачила унікальну колекцію годинників XVI–XX століть. Вражена експозицією, вона пригадала цитату з книги Наталії Щерби «Часодії»: «Годинник вимірює час, а не керує ним». Чому Клію спало на думку це висловлювання? Як ви його розумієте?

§ 10. ТАЄМНИЦІ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Разом із Кліо розгляньте картини. Проаналізуйте їх за алгоритмом: назва, автор, що зображено, мета створення, що об'єднує картини.

Картина
Олега Шупляка
«Машина часу»

Картина
Сальвадора Далі
«Постійність пам'яті»

1. Історичний час

Здавна люди помітили, що через певний проміжок часу різні речі поруч нас міняються. Життя пробігає в часі: людина народжується, стає дорослою, а приходиться час — і помирає. Події сьогодення завтра стають минулим, час постійно рухається вперед, тобто є плинним та незворотним. Уявімо час як довгу дорогу, по якій іде людство. Наші предки почали цей шлях, сьогодні по ньому йдемо ми, а в майбутньому підуть наші нащадки.

Здавна в людей виникла потреба вимірювати час. Найбільш помітними для землян були Сонце й Місяць. Спостерегаючи за явищами природи, люди визначили, що Сонце сходить і заходить через певний проміжок часу, Місяць на небі міняє форму — то збільшується, то зменшується; за днем настає ніч, за зимою — весна, а один рік змінюється іншим. Тому почали рахувати час за Сонцем і Місяцем. Так виникли календарі. **Календар** — спеціальний засіб обрахунку часу, список днів усього року з поділом на тижні та місяці, позначенням свят, історичних подій.

Щоб краще зрозуміти минуле, люди почали фіксувати точний час певної події, тобто визначати дати та встановлювати їхню послідовність. Отож, **історичний час** — це період існування людства, народів, інших спільнот, окремих осіб. Науку, що вивчає способи обчислення часу, називають **хронологією**.

1. Назвіть головні характеристики часу.
2. Чому виникли календарі?
3. Поясніть значення термінів: «історичний час», «хронологія».

Барвограй ідей

Вправа «Коло ідей».

Станьте в коло. Покладіть свої долоні на долоні сусіда. Висловіть судження: «Для мене час — це...», передавайте естафету іншому, перекладаючи долоню в долоню.

2. Лічба часу в народів світу

Ви вже знаєте, що наше життя пов'язане з часом. Люди навчилися його вимірювати й цінувати, бо зрозуміли, що повернутися в минуле неможливо. Саме усвідомлення цінності й незворотності часу визначило потребу людини в годинниках і календарях.

Існують місячні, сонячні та місячно-сонячні календарі. Місячний календар — найдавніший, ним користувалися племена кочовиків. За сонячним календарем жили землеробські племена. Місячно-сонячним календарем користувалися євреї.

Перший сонячний календар створили давні єгиптяни. Вони займалися землеробством, і їм важливо було знати про розливи річки Ніл, від якої залежало життя в Давньому Єгипті. Спостереження показали, що саме з появою на небі яскравої зірки Сіріус починався розлив Нілу. Єгиптяни врахували, що від однієї появи Сіріуса

Єгипетський календар

на небі до наступної проходило 365 днів. Вони розділили період 365 днів на 12 відрізків по 30 днів у кожному. Чи не нагадує вам єгипетський календар сучасний, той, яким ми користуємося сьогодні? Отож, ми можемо вважати, що батьківщиною сучасного календаря є Стародавній Єгипет. Проте календар єгиптян був недосконалим. У 46 році до нашої ери римський правитель Юлій Цезар вніс правки в календар єгиптян. Так з'явився юліанський календар. У ньому тривалість місяців була неоднаковою: в одному — 30, в іншому — 31, а в лютому — 28 днів. До короткого місяця раз на чотири роки стали додавати одну добу. Такий рік отримав назву високосний. Ми користуємося григоріанським календарем, запровадженим у 1582 році Папою Римським Григорієм XIII.

1. Чому люди цінують час?
2. Який календар вважають найдавнішим?
3. Чому єгиптяни створили сонячний календар?

З джерела народної мудрості

Час минає, а не вертає. Все добре у свій час. Згаяного часу і конем не доженеш. Прочитайте уважно прислів'я та приказки, поясніть їхнє значення. Сформулюйте поради, як із користю розподілити час свого життя.

Барвограй ідей

Розгляньте ілюстрації та визначте, які є календарі.

Місячний календар

Єврейський місячно-сонячний календар

Сонячний календар

3. Лічба часу на теренах України

Здавна на теренах України жили люди: давні арії, анти, склавини, сармати, скіфи, дуліби, роксолани, руси... Різними були наші предки, багато мали назв, та всі вони любили свою землю, берегли природу, займалися хліборобством. Слов'янський календарний рік починався в березні, коли природа прокидалася. Тоді відзначали Новоліття — початок Нового Літа. Роки називали літами, а календар — колодарем, бо поклонялися Сонцю, яке йменували Колом.

У 988 році князь Володимир Великий охрестив Русь та перейняв від Візантії юліанський календар. Офіційно стали вважати 1 березня днем Нового року. В XII столітті набули поширення православні календарі — збірки з переліком релігійних свят, сказань про християнських святих. Такі календарі писали в майстернях рукописних книжок при монастирях.

Після того як винайшли друкарський верстат, календарі стали друкувати. В 1581 році відомий друкар Іван Федорович надрукував перший український календар.

Слов'янський календар

1. Коли слов'яни починали календарний рік? Чому?
2. Хто запровадив у Русі-Україні юліанський календар?
3. Коли з'явився перший друкований український календар?

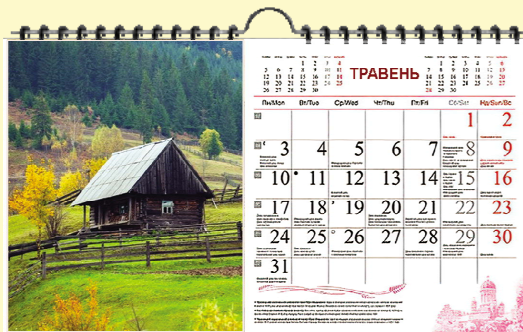
Барвограй ідей

Уважно розгляньте слов'янський календар, віднайдіть на ньому назви місяців, співзвучні з тими, якими користуємося ми, озвучте їх, поясніть, чому їх так назвали.

Галєвина творчості

Розгляньте типи календарів. Знайдіть їх назви за допомогою інтернет-ресурсів. Оберіть той, який вам найбільше сподобався. Створіть для себе календар і позначте на ньому дати, важливі для вас, вашої сім'ї, родини.

Алгоритм створення настільного календаря.

Вам знадобиться: 1 аркуш кольорового картону, 2 аркуші з сіткою дат, клей, лінійка, фломастери й олівці.

1. Візьміть аркуш картону й виріжте з нього прямокутник розміром 10×22 см. На довшій стороні позначте на картоні відрізки: 7,5 см, 7,5 см, 5 см і 2 см. Зробіть ручкою, яка не пише, біговку й зігніть підставку-трикутник.

2. Завантажте й роздрукуйте аркуші календаря.

3. Намалюйте на кожному аркуші поряд із числами місяця картинку.

4. Зігніть кожен аркуш навпіл, зберіть усі аркуші й надіньте на підставку.

§ 11. ОДИНИЦІ ВИМІРЮВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Разом із Кліо розв'яжіть ребуси. Запишіть слова-розв'язки в зошит. Що можна вимірювати за допомогою даних понять?

1. Одиниці вимірювання часу

Час — це загадкова величина. Сам по собі він невидимий. Та без часу люди не можуть жити. Уявіть, що ви забули, коли народилися, коли стали п'ятикласниками / п'ятикласницями. Що ви відчуваєте? Як мінімум, нерозуміння ситуації. Так і людство, щоб не загубитися в історичному просторі, навчилося визначати час тої чи іншої події, тобто встановлювати дату — календарний час певної події: **число, місяць і рік**.

Першою одиницею виміру часу була доба. Спочатку люди лічили окремо дні й ночі, а потім об'єднали їх у **добу** — час, протягом якого земля куля обертається навколо своєї осі. Для обрахунку тижня використано фази Місяця, кожна — приблизно 7 діб. Проміжок часу від молодого Місяця до іншого молодого Місяця стали називати **місяцем**. Більш тривалий проміжок часу називали **роком**. Ним позначали час, протягом якого Земля робить повний оберт навколо Сонця, — 365 діб 5 годин 48 хвилин 46 секунд.

Для того щоб орієнтуватися в часі, тобто визначити рік події, потрібна точка відліку — ера (із латинської мови —

вихідне число). **Ерою** (літочисленням) називають лічбу (відлік) часу від певної події.

1. Поясніть значення терміна «дата».
2. З якими природними явищами пов'язані одиниці вимірювання часу: доба, тиждень, місяць, рік?
3. Що таке ера?

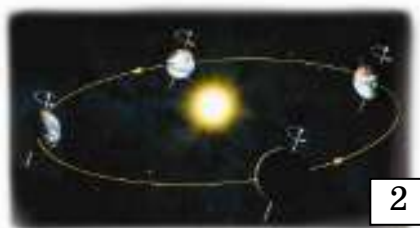

Барвограй ідей

Пригадайте, які одиниці вимірювання часу існують.

1

2

3

4

Встановіть відповідність між ілюстраціями, які відображають певні проміжки часу, та їх назвами: **А** доба, **Б** тиждень, **В** місяць, **Г** рік.

2. Одиниці вимірювання історичного часу

Щоб дослідити минувшину, історики / історикині мають з'ясувати: коли відбулася та чи інша подія, скільки вона тривала (початок і закінчення), скільки часу минуло відтоді. Обчислювати і фіксувати час в історії, як ви знаєте, допомагає хронологія. Саме встановлення **хронологічної послідовності** дає змогу зрозуміти, як події пов'язані між собою та як вони впливали на життя людей.

Одним із основних вимірників часу є рік. Ми можемо рахувати час роками, до прикладу: 1, 2, 3, ..., 2021 рік. Кожні сто років називають одним століттям або віком. 100, 200, 300 — це останні роки століття. 101, 201, 301 — перші роки наступного століття.

Для зручності обрахунку, окрім років, століть, стали використовувати більшу величину — тисячоліття. Тисячоліття — це десять століть або тисяча років. Перше тисячоліття розпочалося першого року і тривало до тисячного (1 – 1000). До першого тисячоліття належать століття від першого до десятого.

1. На які питання шукають відповіді історики й історикині, щоб дослідити минувшину?
2. Скільки років триває вік?
3. Який проміжок часу окреслює тисячоліття?

Барвограй ідей

Уважно розгляньте хмаринку слів. Випишіть у зошит із хмаринки терміни, що означають відрізки часу, від меншого до більшого.

3. Лічба часу в історії

Отож, для виміру історичного часу історики й історикині використовують роки, століття, тисячоліття. Для позначення років в історичній науці послуговуються арабськими числами, а для позначення століть і тисячоліть — римськими.

Роки	Століття арабськими числами	Століття римськими числами	Тисячоліття
1 – 100	1	I	I
101 – 200	2	II	I
201 – 300	3	III	I
301 – 400	4	IV	I
401 – 500	5	V	I

501 – 600	6	VI	I
601 – 700	7	VII	I
701 – 800	8	VIII	I
801 – 900	9	IX	I
901 – 1000	10	X	I
1001 – 1100	11	XI	II
1101 – 1200	12	XII	II
1201 – 1300	13	XIII	II
1301 – 1400	14	XIV	II
1401 – 1500	15	XV	II
1501 – 1600	16	XVI	II
1601 – 1700	17	XVII	II
1701 – 1800	18	XVIII	II
1801 – 1900	19	XIX	II
1901 – 2000	20	XX	II
2001 – 2100	21	XXI	III

1. Які числа використовують для позначення років, століть, тисячоліть?
2. Якими цифрами закінчуються перші роки наступного століття та останні роки століття?
3. Запишіть у зошит рік свого народження й рік, в якому ми з вами живемо. Визначте, яке це століття та тисячоліття.

Барвограй ідей

Заповніть таблицю. Визначте століття й тисячоліття записаних дат. Скористайтесь інтернет-ресурсами й дізнайтесь, які події відбулися в історії нашої держави в зазначені роки.

Рік	Століття	Тисячоліття
860		
988		
1187		
1991		

Галявина творчості

Створіть колаж із сімейних світлин, обравши пам'ятні події з життя вашої родини. Підпишіть кожну світлину в такій послідовності: подія, дата, століття, тисячоліття.

§ 12. СПОСОБИ УПОРЯДКУВАННЯ ХРОНОЛОГІЧНИХ ДАНИХ: ЛІНІЯ ЧАСУ, ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ, СИНХРОНІЗОВАНА ТАБЛИЦЯ

Разом із Кліо розгляньте картини. Опишіть, що ви на них бачите, які емоції вони у вас викликають, в яких роках та століттях відбувалися події, зображені художниками.

*«Хрещення Володимиря. 988 рік».
Фреска Віктора Васнецова, Володимирський собор у Києві*

*Картина Артура Орльонова
«Кий, Щек, Хорив і Либідь засновують місто Київ. 482 рік»*

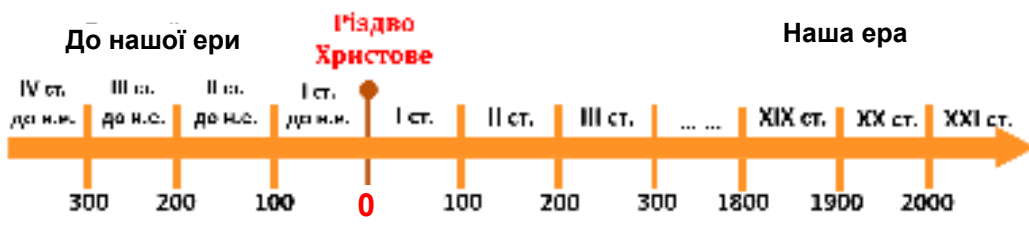
1. Спосіб упорядкування хронологічних даних: лінія часу

Кожну хвилину на нашій планеті Земля відбувається безліч подій. А оскільки час неупинно рухається вперед, то ці події швидко стають минулим, тобто історією. Уявіть, що події відбуваються одночасно на різних континентах, у багатьох країнах, у житті мільярдів людей. Виникає питання: як впорядкувати цю величезну кількість подій? На допомогу вченим-історикам та історикиням приходить наука **хронологія**, яка за допомогою лінії часу вчить нас встановлювати послідовність подій, визначати їх тривалість, віддаленість один від одних та до сьогодення.

Історичний час зображають як пряму лінію, що направлена від минулого до майбутнього, розділену на проміжки: рік, століття, тисячоліття та ери, й називають її **лінією часу**.

Літочисленням називають відлік років від певної події. Вчені домовилися вести відлік часу від Різдва Христового — моменту, коли народився Ісус Христос. Так почалася християнська ера, яку стали називати **нашою ерою**. Така система літочислення прийнята майже у всьому світі. Люди жили й творили і до Різдва Христового. Всі події, які відбувалися до народження Ісуса Христа, вважають подіями до **нашої ери** та записують скорочено до **н. е.** або до **Р. Х.** (Різдва Христового). Відлік часу до нашої ери рахують у зворотному порядку, назад — від 1 року до безконечності. Роки нашої ери, тобто дати подій, що відбувалися після Різдва Христового, записують без позначень і рахують від меншого до більшого.

1. Як хронологія допомагає вивчати минуле?
2. За допомогою чого зображають історичний час?
3. Поясніть, що називають літочисленням.

Барвограй ідей

Накресліть у зошиті лінію часу й позначте на ній дати створення ілюстрованих книг.

2. Спосіб упорядкування хронологічних даних: хронологічна таблиця

У житті людини, народу, держави відбувається багато подій. Їх учені вивчають, аналізують, об'єднують подібні, виділяють серед них особливі та найголовніші. Шановні п'ятикласники й п'ятикласниці, які події вашого життя ви виділите як особливі?

Особливими подіями вважають ті, які впливають і змінюють життя. Для того щоб їх краще запам'ятати, виокремити, зрозуміти, як вони між собою зв'язані і який мають вплив на історичний розвиток, учені запропонували записувати важливі події в часовій послідовності до хронологічних таблиць.

Отож, **хронологічна таблиця** — спосіб упорядкування подій за часом, перелік історичних подій у календарній послідовності.

1. Які події історики виділяють серед багатьох подій?
2. З якою метою були створені хронологічні таблиці?
3. Що таке хронологічна таблиця?

Дата	Подія. Історичне значення
860 рік	Похід Аскольда на Візантію. Вперше князь Аскольд заявив про Руську землю як державу.
1016 рік	Укладання «Руської правди», перших писаних законів Русі-України.
1199 рік	Утвердження волинського князя Романа Мстиславича в Галицькому князівстві. Утворення Галицько-Волинської держави — Королівства Руського.
1561 рік	Створення Пересопницького Євангелія. Вперше перекладено релігійний твір давньоукраїнською мовою.
22 січня 1918 року	Схвалення Українською Центральною Радою IV Універсалу. Проголошення незалежності Української Народної Республіки.
24 серпня 1991 року	Прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України. Відновлення незалежної Української держави.

Барвограй ідей

1. Прочитайте уважно хронологічну таблицю. Про що ми дізнаємося з першої колонки таблиці? Яку інформацію отримуємо з другої колонки?

2. Попрацюйте в парах і виконайте вправу «Дата. Подія. Значення» (задайте один одному запитання, використавши дані таблиці). Наприклад: Яка подія відбулася в 1561 році? Коли було створено Пересопницьке Євангеліє? Чому створення Пересопницького Євангелія було важливим?

3. Спосіб упорядкування хронологічних даних: синхронізована таблиця

<i>Всесвітня історія</i>		<i>Історія України</i>	
Роки	Події	Роки	Події
1492 р.	Христофор Колумб відкрив Америку.	1492 р.	Одна із перших писемних згадок про козаків.
1632 р.	В Італії Галілео Галілей надрукував книжку «Діалог стосовно двох головних систем світу», в якій стверджував, що Земля обертається навколо Сонця.	1632 р.	Створено Києво-Могилянський колегіум.
1652 р.	У британській колонії Род-Айленд у Північній Америці прийняли вперше закон про заборону рабства і работоргівлі.	1652 р.	Зведено Чортотлицьку Січ.
1701 р.	У Пруссії було оголошено про створення королівства.	1701 р.	Києво-Могилянський колегіум став академією.
1754 р.	У Нью-Йорку (США) відкрився Королівський коледж — нині Колумбійський університет.	1754 р.	У Києві Бартоломео Растреллі збудував Андріївську церкву.

Барвограй ідей

Пропонуємо вам, шановні п'ятикласники й п'ятикласниці, побути дослідниками й дослідницями і спробувати самим з'ясувати, що таке синхронізована таблиця. Допоможе вам у вашому мінідослідженні алгоритм дій, який ми вам пропонуємо.

1. Прочитайте уважно заголовки таблиці.
2. Яку інформацію ви можете почерпнути з частини таблиці під назвою «Всесвітня історія»?
3. Яку інформацію ви можете почерпнути з частини таблиці під назвою «Історія України»?
4. Про що ви дізнаєтеся, коли прочитаєте дати подій і назви подій?
5. Зробіть висновки, скориставшись словами-підказками: *світ, Україна, одночасно, події*.

Отож, синхронізована таблиця дає змогу встановлювати часові зв'язки між подіями, які відбувалися та відбуваються у світі. Й розуміти, що події української історії та всесвітньої взаємопов'язані.

Галявина творчості

Прочитайте уважно уривки з листів дітей, ваших ровесників та ровесниць, свідків Революції Гідності. Заповніть хронологічну таблицю на тему: «Революція Гідності», скориставшись пам'яткою. Дайте відповідь на запитання: «Що для вас гідність і свобода?».

«Щоб підтримати ідеологію Дня Гідності, до України 2014 року прибули президенти з інших держав, цим самим показуючи, що вони вважають її такою ж сильною, розвинутою і здатною на великі звершення. Тож гідність і свобода — це майже одне й те саме.»

Каріна Миколюк, Чернівецька гімназія № 5

«2010 року посаду президента України обійняв проросійськи налаштований Віктор Янукович. Усю його політику можна трактувати як злочинну по відношенню до українського народу. Всі його дії були направлені на зближення України і Росії (впровадження російської символіки, нехтування державною мовою в медіа, знецінення злочинів РФ в історії України щодо голодоморів, торговельні угоди з РФ, повернення до старої Конституції тощо). У 2013 році після зміни курсу проти ЄС на користь повернення до Митного союзу звичайні люди, що

пам'ятають успішне завершення Помаранчевої революції, влаштували протести Євромайдану в багатьох містах України. Але найбільша кількість людей вийшла на Майдан у Києві, розпочалися студентські страйки...»

Дарина Коваленко, Харківська спеціалізована школа № 11

Пам'ятка

Як скласти хронологічну таблицю

- ➔ Прочитайте повністю тему, за якою належить скласти хронологічну таблицю.
- ➔ Уважно прочитайте текст, виділіть основні події, що згадуються в даному тексті.
- ➔ Підготуйте в зошиті основу таблиці.

Дата	Подія. Історичне значення

- ➔ Прочитайте ще раз текст, заповніть таблицю. Розставте всі події за хронологічним порядком, тобто першою ставте подію, що відбулася раніше за всі, другою — подію, що відбулася після неї, і так далі. Останньою у списку має бути зазначена подія, що відбулася пізніше за всі.
- ➔ Випишіть у хронологічну таблицю тільки ті події, що мають безпосереднє відношення до даної теми.

Складіть синхронізовану таблицю за вказаними датами: 1648 рік, 1710 рік, 1905 рік, 1991 рік. Скористайтеся пам'яткою.

Пам'ятка

Як скласти синхронізовану таблицю за вказаними датами

- ➔ Накресліть у зошиті основу таблиці.

Всесвітня історія		Історія України	
Роки	Події	Роки	Події

- ➔ Скористайтеся сайтом пошукової системи. Введіть у рядок пошуку «Цей день в історії».
- ➔ Введіть у пошук потрібний вам рік.
- ➔ Прочитайте інформацію про події, які відбулися в зазначеному році.
- ➔ Виберіть ті, які відбулися у світі і вас зацікавили. Запишіть їх у таблицю.
- ➔ Віднайдіть події, що стосуються історії України. Запишіть їх у таблицю.

§ 13. ІСТОРІЯ ПРИЛАДІВ ДЛЯ ВИМІРЮВАННЯ ЧАСУ. РОЗВИТОК СИСТЕМ ЛІТОЧИСЛЕННЯ. ЛІТОЧИСЛЕННЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Які явища вони відображають? Зробіть припущення, що навчилися вимірювати люди за допомогою природи.

1. Історія приладів для вимірювання часу

Ніхто достеменно не знає, коли й де виникли перші прилади для вимірювання часу. Більшість учених схиляються до думки, що першими **сонячними годинниками** стали **гномони** — вертикальні обеліски зі шкалою, нанесеною на землі, що вимірювали час по довжині утвореної тіні. Придумали їх єгиптяни близько 3500 років до нашої ери. Сонячні годинники вдосконалювали. Вони стали популярними в I столітті до нашої ери в Давній Греції і Римі, Малій Азії, Китаї. Окрім сонячних годинників, були ще водяні, пісочні та вогняні прилади для вимірювання часу.

Історики вважають, що перший механічний годинник виготовили в Китаї 725 року до нашої ери. В них використовували маятник, гирі чи пружини як джерело енергії. **Маятникові годинники** були великі за розміром, і тому їх розташовували на вежах.

*Обеліск,
привезений з
Єгипту,
висотою
36 метрів,
розташований
на площі
Дель Пополо
в Римі*

У 1386 році англійські майстри встановили в місті Солсбері перший баштовий годинник. Натомість вже в XV–XVII століттях набули поширення кишенькові годинники. З'явилися й **наручні годинники**, які спочатку використовували більше як прикраси, й тому їх носили переважно жінки, та після вдосконалення механізму вони стали популярними і серед чоловіків.

У XIX столітті винайшли перший **електричний годинник**. У механізмах годинників стали використовувати кварц. Так з'явилися більш точні кварцові годинники. XX століття — це час **електронних годинників**. Вони стали складовою частиною комп'ютерів, мобільних телефонів та інших побутових приладів. Найточніший годинник — це **атомний годинник**, і виник він через потребу науки в проведенні експериментів. Сьогодні ми можемо користуватися годинниками-смартфонами — розумними годинниками, які є крихітними комп'ютерами.

1. Як називали перші прилади для вимірювання часу?
2. В якій країні з'явився перший механічний годинник?
3. Які годинники винайшли в XIX та XX століттях?

Барвограй ідей

Розгляньте уважно найпростіші годинники. Подумайте і скажіть, чим вони були зручні, а в чому були їхні недоліки.

Сонячний годинник

Водяний годинник

Свічковий годинник

Пісочний годинник

Баштовий годинник у місті Руані. Франція, 1389 рік

2. Розвиток систем літочислення

Світ різноманітний. Історії кожного народу починалися по-різному й були пов'язані з традиціями, віруваннями, кліматичними та природними умовами, що склалися. Тому й відлік часу в кожній з країн вівся по-різному.

Давні єгиптяни вели своє літочислення за династіями правителів — фараонів. **Першу періодизацію єгипетської історії склав жрець Манефон.** Він розпочав літочислення від появи першої династії фараонів. Поділив історію на три періоди, які назвав царствами: Стародавнє, Середнє та Нове, до кожного з яких входило по 10 династій. Життя наших предків-слов'ян тісно було пов'язане з природою, тому слов'яни лічили роки від важливих подій, що відбувалися в природі. Наприклад: «літо 111810 від Великого Переселення з Даар», «літо 142994 від періоду Трьох Місяців». Існує слов'янське літочислення від створення світу в Зоряному Храмі, яке розпочалося в 5508 році до нашої ери. В основу літочислення, яким користувалися на Русі, було покладено описане в Біблії створення світу.

Деякі народи, такі як римляни й греки, вели своє літочислення від визначних для них подій. У Давній Греції були розвинені спортивні ігри. Із **776 року до нашої ери** в місті **Олімпії** один раз у чотири роки відбувалися спортивні змагання. Відповідно до назви міста, в якому вони проводились, їх назвали Олімпійськими. Олімпійські ігри набули великої популярності серед населення, й тому греки почали вести своє літочислення від першої Олімпіади — із **776 року до нашої ери**. Літочислення римлян пов'язане з датою заснування міста **Рима** в **753 році до нашої ери**.

-
1. Чому відлік часу в кожній країні вівся неоднаково?
  2. Від яких подій ведуть літочислення єгиптяни та слов'яни?
  3. Від яких років починається грецьке та римське літочислення?

Барвограй ідей

Роздивіться зміст таблиці і з'ясуйте, що покладено в основу літочислення різних країн. Порахуйте, в якому році ви народилися за візантійським літочисленням, у якому році ви пішли до школи за єврейським літочисленням, у якому році ви стали п'ятикласниками за давньогрецьким літочисленням.

Види літочислення	Особливості	Кількість років щодо нашої ери
Візантійське	Від міфічного створення світу	5508 рік до нашої ери
Єврейське	Від створення світу на думку Тори (євреїв)	3761 рік до нашої ери
Давньогрецьке	Від проведення перших Олімпійських ігор	776 рік до нашої ери

Наприклад: Першим президентом незалежної України став Леонід Кравчук у 1991 році. За візантійським літочисленням, це відбулося в $5508+1991=7499$ році. За єврейським літочисленням, дана подія сталася в $3761+1991=5752$ році. За давньогрецьким літочисленням — у $776+1991=2767$ році.

3. Літочислення в сучасному світі

Відлік часу в Україні та більшості держав світу, в яких головною релігією є християнство, ведуть від Різдва Христового. В країнах, де утвердилося християнське літочислення, люди живуть за **григоріанським календарем**, запровадженим Папою Римським Григорієм XIII у 1582 році замість юліанського. Різниця між календарями на даний час складає 13 днів. Напевне, ви чули про свято Старий Новий рік — Новий рік за юліанським календарем, котрий відзначають відповідно до релігійних традицій і в Україні.

В ісламських країнах літочислення ведуть від **дати переселення пророка Мухаммеда і перших мусульман із Мекки в Медину в 622 році**. Мусульманське літочислення використовують для визначення дат релігійних свят.

За китайським календарем, літочислення починають від приходу до влади імператора Хуан-ді у 2637 році до нашої ери. Таке літочислення утвердилося власне в Китаї, а також у Камбоджі, Монголії, В'єтнамі та інших азійських країнах. Китайський календар використовує астрономічні цикли Юпітера. Одне обертання Юпітера навколо Сонця триває 12 років — ці роки в календарі отримали назви тварин.

1. Коли було введено григоріанський календар?
2. Від якого року ведеться мусульманське літочислення?
3. В яких країнах користуються китайським літочисленням?

Барвограй ідей

Роздивіться уважно китайський календар. Віднайдіть на ньому рік свого народження та дізнайтеся, в році якої тварини за китайським календарем ви народилися.

Галєвина творчості

1. Уважно розгляньте ілюстрації.

Запишіть у зошиті у хронологічній послідовності назви зображених годинників.

Чоловічий
кишеньковий
годинник, кінець
XVIII століття

Сонячний годинник
Киево-Могилянської
академії, Київ

Атомний годинник,
який використовують
у космосі

Наручний годинник
Єлизавети I, 1571 рік

Смарт-
годинник

Старовинні
підлогові
годинники,
XVII століття

Електронний
годинник
для автомобіля

Перший
кварцовий годинник,
запущений у серійне
виробництво в 1969 році

2. Оформте фотоколаж на тему: «Годинники моєї родини», скориставшись алгоритмом дій:

- ➔ пофотографуйте годинники, якими користувалися чи користуються члени вашої родини, годинники близьких, друзів тощо;
- ➔ дізнайтеся, коли ці годинники були створені; оформте результат своєї роботи у вигляді або презентації, або плаката;
- ➔ підпишіть дати під світлинами; підготуйте розповідь про найцікавіший для вас годинник.

§ 14. ІСТОРІЯ СВІТУ ТА УКРАЇНИ НА ЛІНІЇ ЧАСУ

Разом із Кліо розгляньте картини. Опишіть їх за алгоритмом (назва картини, автор, що зображено, які почуття викликає). Подумайте і скажіть, з якими системами літочислення пов'язані представлені картини.

«Нагородження олімпіоніків», художник Джеймс Баррі, XIX століття

Портрет папи Григорія XIII, художник Альберт Германій

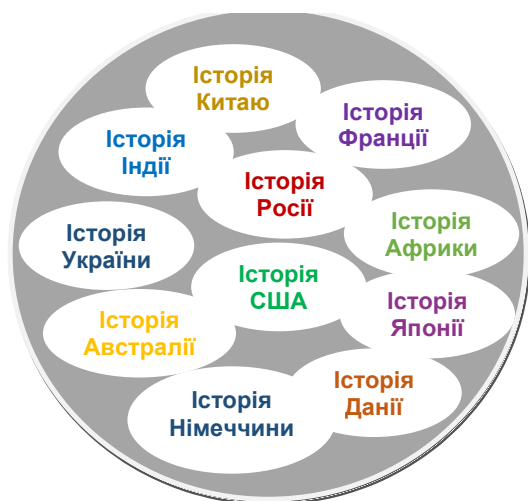
«Великий Архітектор» (створення світу), художник Вільям Блейк

«Кааба (центр поліптиху Аллаха-Акбару)», художник Вакіль Шайхетдинов

1. Періодизація історії світу

Світова історія або всесвітня історія вивчає історії кожного окремого народу. Її поділяють на великі відтинки часу — **періоди** або **епохи**. Вживаною в середовищі істориків є археологічна періодизація, яка ґрунтується на знаряддях праці та матеріалах, з яких вони виготовлені.

*Попрацюйте в парах.
Розгляньте уважно схему
й на основі отриманої
інформації сформулюйте
визначення терміна
всесвітня історія.*

Найбільш тривалим періодом в історії людства є **кам'яна доба**, під час якої знаряддя праці та зброю виготовляли з каменю, дерева та кісток. Кам'яний вік поділяють на три періоди: давній (палеоліт), середній (мезоліт), новий (неоліт). У давньому кам'яному віці основними заняттями людей були збиральництво й полювання. В середньому кам'яному віці люди навчилися рибалити й приручили перших тварин — собак. У палеоліті сформувалася людина сучасного типу, а в неоліті вона почала займатися землеробством, скотарством, ремеслами.

Мідь — перший метал, який почала використовувати людина. Наступив **мідно-кам'яний вік** (енеоліт). А першим штучним металом, який створила людина, була **бронза** — сплав олова й міді. В бронзову добу люди навчилися виготовляти бронзові знаряддя праці і зброю, з'явилося кочове скотарство, поливне землеробство, писемність. Починаючи з I тисячоліття до нашої ери, наступив **залізний вік**. Саме тоді основні знаряддя праці й зброю стали виготовляти із заліза. Цей період триває й нині, знаряддя праці й зброю удосконалилися.

1. Як називають великі відтинки часу в історії?
2. З яких періодів складається кам'яна доба?
3. Назвіть метал, який люди стали використовувати першим.

Барвограй ідей

Прочитайте уважно пункт «Періодизація історії світу», розгляньте лінію часу та ілюстрації. Встановіть відповідність між історичними періодами та історичними пам'ятками, зображеними на ілюстраціях. Поясніть свій вибір.

Палеоліт
3 млн р. тому –
10 тис.
до н. е.

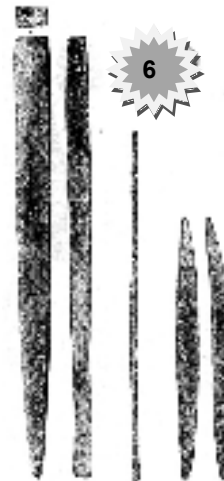
Мезоліт
10 – 6 тис.
до н. е.

Неоліт
6 – 4 тис.
до н. е.

Енеоліт
4 – 3 тис.
до н. е.

Бронзовий
вік
3 – 1 тис.
до н. е.

Залізний вік
з 1 тис.
до н. е.

2. Історія світу на лінії часу

Учені поділяють історичний час на періоди, тобто на великі проміжки історичного часу, що мають спільні ознаки. Їх називають історико-культурними епохами.

За первісної доби люди навчилися використовувати багатства природи і створили такі знаряддя праці: рубило, скребло, кам'яну сокиру, лук, стріли, також ткацький верстат і гончарний круг. Вони будували житла, приручили диких тварин і почали вирощувати рослини. За Античності в Європі виникли перші держави: Давня Греція і Давній Рим. Активно розвивались освіта, література, мистецтво, наука. А в Середні віки в Європі утвердилася християнська релігія і сформувалися нові держави. Тоді будували замки й величні храми, засновували університети, рицарі воювали за своїх володарів.

Новий час розпочався з відкриття європейцями невідомих раніше земель і морських шляхів. З'явилися великі механізовані виробництва: мануфактури, а пізніше фабрики і заводи. Новітній час став часом великих трагедій (світових війн, революцій) та періодом винаходів (комп'ютерів, мобільних телефонів, побутових приладів).

1. Розгляньте лінію часу й визначте, на які історико-культурні епохи поділена всесвітня історія.
2. Чого навчилися люди в первісну добу, в епоху Античності та Середньовіччя?
3. Чим для людства були особливі Новий та Новітній час?

Барвограй ідей

Робота в групах. Об'єднайтеся в п'ять груп: «Первісність», «Античність», «Середньовіччя», «Новий час», «Новітній час». Прочитайте другий пункт параграфа «Історія світу на лінії часу», роздивіться лінію часу та ілюстрації. Віднайдіть картинки, які стосуються періоду, який ви досліджуєте. Встановіть відповідність між ілюстраціями та їх назвами. Підготуйте розповідь на дві хвилини про досліджувану епоху за схемою: хронологічний період, особливості, заняття людей.

1. Римський колізей — найбільший амфітеатр Античності.
2. Електромобіль «Тесла».
3. Сучасний комп'ютер.
4. Собор Паризької Богоматері.
5. Зброярі.
6. Відкриття Америки.
7. Паперова мануфактура.
8. Мізинська стоянка.
9. Полювання на мамонта.
10. Кам'яна доба.
11. Кухонний комбайн.
12. Народні збори в Афінах.
13. Давньогрецькі Олімпійські ігри.

3. Історія України на лінії часу

З IX століття бере витoki наша держава Україна, яку називали в той час Русь. На Дніпровських пагорбах величаво стоїть місто Київ. Пам'ятає Київ час розквіту Русі, коли місто розбудовували: з'явилися нові храми, палаци, укріплення навколо міста. Спадкоємницею Русі стала Галицько-Волинська держава, заснована князем Романом Мстиславичем у 1199 році. За правління Данила Романовича Галицько-Волинська держава переживала період піднесення й стала Королівством Руським.

Упродовж XVI–XVIII століть тривав козацький період. З'явилися козаки — вільні озброєні люди. Вони сформували новий стан — козацтво з виборними органами влади, власним судочинством і військовим мистецтвом. Під час

Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття під проводом Богдана Хмельницького постала держава Військо Запорозьке.

Складними й трагічними для українського народу були XIX й XX століття. Втрата державності, розділення українських земель між Австрійською та Російською імперіями, боротьба за чужі інтереси в ході Першої світової війни, більшовицька окупація, горе Другої світової війни, Голодомор 1932–1933 років — все це лягло тягарем на плечі українського народу. Та вистояли українці, зберегли мову, традиції, пам'ять про героїчне минуле. Тому від-

родилася 24 серпня 1991 року Українська держава й стала незалежна Україна!

1. Як називають перші періоди історії України?
2. Назвіть хронологічні межі козацького періоду в історії України.
3. Чому XIX та XX століття були важкими для українського народу?

Барвограй ідей

Уважно розгляньте ілюстрації. До якого періоду історії України вони відносяться? Вибір свій обґрунтуйте.

Собор
Святої Софії,
Київ

«Князь
Роман Мстиславович»,
художник
Віктор Штець

«Козацький геть-
ман Іван Підкова»,
художник Наталя
Павлусенко

Майдан
Незалежності,
Київ

Галявина творчості

Накресліть у зошиті лінію часу. Прочитайте уважно матеріал параграфа. Позначте на лінії часу хронологічні межі історико-культурних епох. Із третього пункту параграфа «Історія України на лінії часу» випишіть дати й позначте їх на лінії часу. Визначте, в які історико-культурні епохи вони відбувалися.

Політична карта Європи

Адміністративна карта України

Економічна карта України

Синоптична карта України

Військо Запорозьке в XVII–XVIII століттях

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що слова «карта» і «мапа» — синоніми? Відрізняються вони лише походженням: слово «карта» прийшло до нас із грецької мови, а «мапа» — з латинської, й означають «аркуш папірусу».

2. Навчальні історичні карти

Історична карта схематично відтворює події минулого на певній території. Коли учні вивчають будь-яку історичну подію, вони мають уявляти місце, де відбувається подія, напрями дій, відстань між об'єктами: містами, державами тощо, особливості місцевості, вплив географічного середовища на життя і діяльність людей.

Історичні карти є різні за розміром та обсягом відтвореної на них інформації. Для демонстрації всім учням класу великих територій, тривалих історичних періодів учитель / учителька використовує настінні карти. Запа-

м'ятайте, що під час роботи з настінною картою слід стояти ліворуч і тримати указку в правій руці, супроводжувати показ словесним описом.

Постійним вашим помічником при вивченні тої чи іншої конкретної теми стане історичний атлас — зібрання історичних карт, скріплених в одну книгу. В атласі ви можете знайти ілюстрації та довідкову інформацію.

1. Яку інформацію можна отримати за допомогою історичної карти?
2. Як потрібно працювати з настінною картою?
3. Що таке історичний атлас?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що першу збірку історичних карт склав фламандський картограф Абрахам Ортеліус у 1579 році, й називалася вона «Атлас географії античного світу»?

Барвограй ідей

Допоможіть Клію дізнатися про події, що відбувалися на українських землях у XVII–XVIII століттях, за допомогою карти на сторінці 96 за планом:

1. Що зображено на карті?
2. Які використані позначки і для чого?
3. Які кольори використані на карті і для чого?
4. Які написи є на карті?

3. Вчимося працювати з контурними картами

Для чого ж потрібно вміти заповнювати контурну карту? Це дасть змогу вам краще зрозуміти й пізнати історію як науку; ви навчитесь теоретичні знання застосовувати на практиці, займатися пошуковою діяльністю й долучитесь до створення історичних карт; ви зможете виробити самостійність і розвине́те свій естетичний смак.

Контурні карти є одним із видів навчальних історичних карт. На них нанесено тільки частину інформації:

контури країн, основні об'єкти; іншу інформацію, відповідно до завдань, треба нанести самостійно.

Під час роботи з контурною картою ви долучаетесь до роботи **картографа** — людини, що створює карти. Для того щоб зрозуміти, як правильно потрібно заповнювати контурну карту, слідуйте таким правилам: 1. Прочитайте назву карти та віднайдіть таку ж в атласі. 2. Прочитайте відповідний параграф підручника. 3. Прочитайте завдання до контурної карти. 4. Ознайомтеся з легендою карти. 5. Знайдіть на карті саме ті умовні позначки, які потрібно нанести на контурну карту при розгляді конкретного питання. 6. Заповнюйте контурну карту уважно; під час нанесення відповідних позначок намагайтеся пригадати суть подій та їхні наслідки. 7. Працюйте добре загостреними олівцями. 8. Робіть підписи грамотно, друкованими літерами. 9. Створіть легенду карти. На спеціально відведеному на контурній карті місці виписуйте умовні позначки та їхнє значення.

Галявина творчості

Створюємо контурну карту власноруч.

Візьміть аркуш тонкого білого паперу, прикладіть його до карти, розміщеної в параграфі, обведіть кордони, назви держав та географічних об'єктів. Або скористайтесь посиланням <https://cutt.ly/bU6NViG> і к'юаркодом і роздрукуйте контурну карту.

Виконайте такі завдання:

1. Позначте на контурній карті землі України за гетьманування Богдана Хмельницького та територію Речі Посполитої на середину XVII століття.
2. Позначте місця битв та дати важливих історичних подій.
3. Позначте походи військ Богдана Хмельницького та Івана Виговського.

Намалюйте умовні позначки, якими користуються, щоб показати:

1. Дві різні території або держави.
2. Перехід певного району від однієї держави до іншої.
3. Місця битв.
4. Пересування військ або народів.
5. Кордони держав, регіони областей, територій.
6. Міста.

§ 16. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ЛЮДИНИ ПРО СВІТ

Разом із Кліо розгляньте картинки. Подумайте й опишіть, як уявляли світ люди.

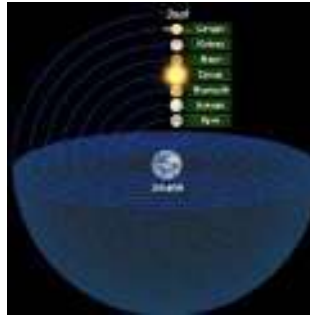
*Уявлення давніх
слов'ян про світ*

*Уявлення вавилонян
про світ*

*Геліоцентрична
модель
Всесвіту*

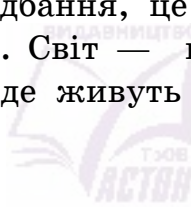
*Геоцентрична
модель
Всесвіту*

*«Бог створює
Всесвіт». Мініатюра
із Французької Біблії
XIII століття*

1. Людина і світ

З моменту, коли з'явилася людина на Землі, виникає й потреба осягнути, як влаштований світ, чому й як відбуваються ті чи інші події та явища. У процесі розвитку людина зрозуміла, що світ — це все, що нас оточує: природа, речі, культурні надбання, це уявлення людини про виникнення самого світу. Світ — це видима реальна дійсність, Земля — місце, де живуть люди і взаємодіють із навколишнім світом.

Барвограй ідей

Попрацюйте в парях. Розгляньте ілюстрації та характеристики уявлень людей про світ. Встановіть між ними відповідність.

А. Уявлення давніх єгиптян про Землю і Всесвіт

Б. Уявлення давніх вавилонян про Землю і Всесвіт

В. Уявлення давніх індіанців про Землю і Всесвіт

1. Земля — це опуклий диск, який підтримують чотири слони. Ці слони стоять на величезній черепаші, а черепаха — на змії.

3. Земля — диск, який омивається рікою-Океаном.

2. Земля — це світова гора, на схилі якої живуть люди. Вона оточена морем, під землею безодня. На море спирається тверде небо, по якому рухається Сонце. Уночі Сонце спускається в підземну безодню, а вранці піднімається зі сходу.

4. Земля — кит, орел — небо, фігурки чоловіка й жінки — людство.

5. Над богинею Землі схилилася богиня неба Нут, яка сяє зорями. Сонце мандрує по небозводу на човні.

Г. Уявлення давніх греків про Землю і Всесвіт

Д. Уявлення індіанців Північної Америки про Землю і Всесвіт

Перші уявлення про виникнення світу зафіксовані в міфах, легендах, релігіях. Давні єгиптяни, вавилоняни, індійці, слов'яни, греки, індіанці по-різному сприймали світ, і тому їх бачення походження світу відрізнялися.

До прикладу, у слов'ян було кілька версій світобудови. Земля — це світове дерево, що зв'язує між собою нижній світ, Землю та дев'ять небес, тобто минуле, теперішнє й майбутнє. Або Земля знаходиться всередині яйця-Всесвіту, як жовток у яйці: верхня частина жовтка — це світ живих людей, а нижня — це світ мертвих. Ще одна версія: Земля — плоский диск, який розташований на трьох слонах.

1. *Що ми розуміємо під поняттям «світ»?*
2. *Де зафіксовані перші уявлення про виникнення світу?*
3. *Розкажіть про світобачення слов'ян.*

2. Уявлення людини про світ в історико-культурних епохах

Рухаючись шаблями історико-культурних епох — Первісною добою, Античністю, Середньовіччям, Новим часом, — люди змінювали своє уявлення про світ. На це впливали: розвиток науки, релігії, культури, технічний прогрес. Первісні люди світ, що їх оточував, — небо, землю, сонце, дерева, тварин — сприймали як живий організм, а людину — як його частину. Вони вірили, що їхнім життям та природою управляють надприродні сили — духи: добрі або злі.

У добу Античності люди уявляли будову світу через віру в багатьох богів, які уособлювали сили природи. З'явилися релігії, прихильники яких сповідують віру в одного Бога: юдеї — в Бога Яхве, християни — в Святу Трійцю; мусульмани — в Аллаха. Давня Греція стала колыскою наук. Учені робили припущення, що Земля має форму кулі. Арістотель у IV столітті до нашої ери, спостерігаючи за тінню Землі на Місяці, довів, що Земля розташована в центрі Всесвіту, а навколо неї обертаються Сонце і пла-

нети. Цю модель побудови Всесвіту називають геоцентричною («гео» — з грецької мови — Земля). В Середньовіччі панувало християнське уявлення про світ, за яким все в житті людини відбувається з волі Божої. Розвивалися науки.

Новий час розширив горизонти людського світобачення. Великі географічні відкриття сприяли пізнанню людьми планети Земля, знайомили з новими культурами й народами. В XVI столітті Миколай Коперник довів, що навколо Сонця рухаються Земля й інші планети. Таку модель побудови Всесвіту називають геліоцентричною («геліо» — з грецької мови — Сонце). XIX і XX століття були періодом наукових винаходів, завдяки яким людям вдалося пізнати як земні надра, так і космос. Звичними явищами в повсякденні стали автомобілі, телефони, літаки. А сьогодні людина планує подорожувати космічними просторами.

1. Що впливало на уявлення людей про світ? Як сприймали первісні люди світ?
2. Яке було світобачення в Античну добу та Середньовіччя?
3. У чому була особливість світосприйняття в Новий час?

Барвограй ідей

Ознайомтеся з уявленнями людей про світ. Запишіть їх у зошиті у хронологічній послідовності, відповідно до їх появи.

Пізнання людей підземного світу й космосу, природа — живий організм, геліоцентрична модель побудови Всесвіту, християнське уявлення про світ, геоцентрична модель побудови Всесвіту.

3. Історичний простір на картах упродовж історії

Ви вже знаєте, що історія — це наука, яка вивчає минуле в просторі й часі. Кожна історична подія відбувається в певному місці. **Історичний простір** — це

територія, на якій розташовані природні та створені людьми об'єкти, де відбувалися історичні події. Вивчення історичного простору дає змогу зрозуміти, як, де, коли жили люди, їхні заняття та традиції.

У первісних людей виникла потреба орієнтуватися в просторі. Перші карти відображали навколишню місцевість, їх малювали на кістках, шкірах тварин, на скелях. Вони були недосконалі й нагадували малюнки. З появою держав та з розвитком цивілізацій з'явилася потреба в торгівлі, мандрівках, військових походах, а для орієнтування й комунікації необхідними стали карти. Перші карти Землі уклали давні греки.

Тривалий час у Середньовіччі думали, що Земля має плоску форму, тому карти виглядали досить примітивно. Точніші карти з'явилися в епоху Великих географічних відкриттів.

1. *Що таке історичний простір?*
2. *З якою метою створювали карти в Первісну добу?*
3. *Коли з'явилися точніші карти?*

Галевина творчості

1. Об'єднайтеся в три групи. Прокладіть уявний маршрут у просторі й часі до трьох частин світу: Європи, Азії, Африки та складіть про це звіт. Скористайтеся маршрутною картою.
2. Оберіть для групи напрямок подорожі: Європу, Азію чи Африку.
3. Використайте пошукові системи, знайдіть карти ваших частин світу в період: Античності, Середньовіччя та Нового часу.
4. Віднайдіть на картах частину світу, до якої ви уявно мандруєте.
5. Опишіть, як вона виглядала в різні історико-культурні епохи.
6. Які географічні об'єкти можна роздивитися на картах: річки, моря, гори та інші?
7. Чи підписані назви країн та міст? Якщо так, то випишіть їхні назви.
8. Спробуйте знайти територію України на карті в період Нового часу, прокладіть до обраних вами об'єктів маршрут на роздрукованій

карті. Вкажіть вид транспорту, яким ви можете скористатися в зазначений період. Опишіть свій маршрут у звіті.

9. Поділіться своїми напрацюваннями з класом.

Барвограй ідей

Уявіть, що ви картографи, вам до рук потрапили три карти. Роздивіться їх та з'ясуйте, до якої історико-культурної епохи вони відносяться.

Карта давньогрецького вченого Ератосфена, ≈ 225 рік до н. е.

Карта Вільяма Баренца, 1597 р.

Герефорська карта, XIII ст.

§ 17. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

Разом із Клію пригадайте, як потрібно працювати з історичною картою. Сформулюйте правила роботи з історичною картою, скориставшись словами-підказками.

Слова-підказки: назва, легенда, умовні позначення, міста, кордони, території, битви, напрямки, кольори.

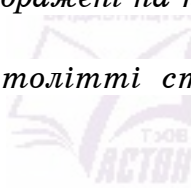
1. Україна на старовинних картах

Як люди, так і країни проживають етапи свого становлення. На формування особистості впливає спадковість, виховання, оточення. А на формування територій і кордонів країн — загальні історичні процеси, такі як: Велике переселення народів, Великі географічні відкриття, та індивідуальні: територія, на якій проживає народ, відносини із сусідами, особливості характеру народу.

На кожному етапі зростання України як країни по-різному нас називали сусіди: сарматами, росами, українцями. Давні карти є тим історичним джерелом, яке допомагає нам дізнатися про свою минувшину. Українські території від Дніпра на схід і на південь до Чорного й Азовського морів вперше були зображені на навігаційній морській карті Чорного моря, що була укладена італійським картографом Аньєзе Баттістою в середині XVI століття.

У XVII столітті французький інженер і картограф Гійом де Боплан створив «Загальну карту України». Карта охоплює практично всі території сучасної України. Гійом де Боплан першим представив нас європейцям з однойменною назвою «Україна».

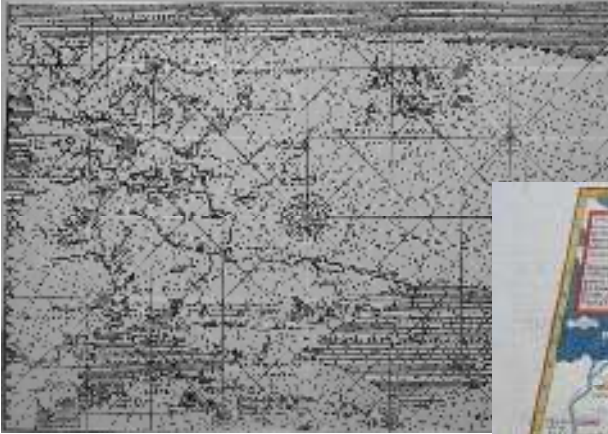
1. Що впливає на формування територій та кордонів країн?
2. Які території України зображені на карті італійського картографа Аньєзе Баттісти?
3. Хто першим у XVII столітті створив «Загальну карту України»?

Барвограй ідей

Попрацюйте в парах. Скористайтесь програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та з'ясуйте, які карти перед вами: їх назви, авторів, час створення.

2. Українські землі на історичних картах

24 серпня 1991 року на карті світу з'явилася країна Україна. Сотні років тривав процес формування кордонів і становлення державності, українцям вдалося розвинути і зберегти свою мову, історію, традиції й об'єднати українські землі в єдину державу. В сучасному світі встановлено принцип непорушності державних кордонів. Російська Федерація, нехтуючи нормами міжнародного права, захопила Автономну Республіку Крим, окупувала окремі райони Донецької та Луганської областей. Її дії засудила міжнародна спільнота. Попри те, **24 лютого 2022 року** Росія почала повномасштабне вторгнення до України по всій довжині спільного кордону з окупованих територій, а також і з території Білорусі. Українські воїни мужньо захищають свою країну.

Давайте повернемося в минуле й за допомогою історичних карт з'ясуємо, як зародилась і формувалася Українська держава. Першою державою, від якої веде родовід сучасна Україна, була Київська держава (Русь-Україна), кілька назв використовують для її позначення: Куявія, Русь, Русь-Україна, Київське князівство, з незмінною столицею в місті Києві. Естафету державності підхопила Галицько-Волинська держава, яку після коронації Данила Галицького стали називати Королівство Руське. На ісландській карті XIII століття ми можемо прочитати назву Русь і віднайти серед нанесених міст і Київ.

Наприкінці XV століття з появою козацтва розпочався новий етап творення України. В XVI столітті козаки заснували свій центр — Запорозьку Січ. Богдан Хмельницький у 1648 році очолив боротьбу українців за свою незалежність і створив державу Військо Запорозьке. Козаки заселяли прикордонні зі степами Північного Причорномор'я землі, які разом з іншими українськими територіями відобразив на карті Гійом де Боплан.

- 1. Яка країна розпочала повномасштабне вторгнення до України 24 лютого 2022 року?*
- 2. Від якої держави веде родовід сучасна Україна?*
- 3. Яку роль у формуванні державності України відіграли козаки?*

Барвограй ідей

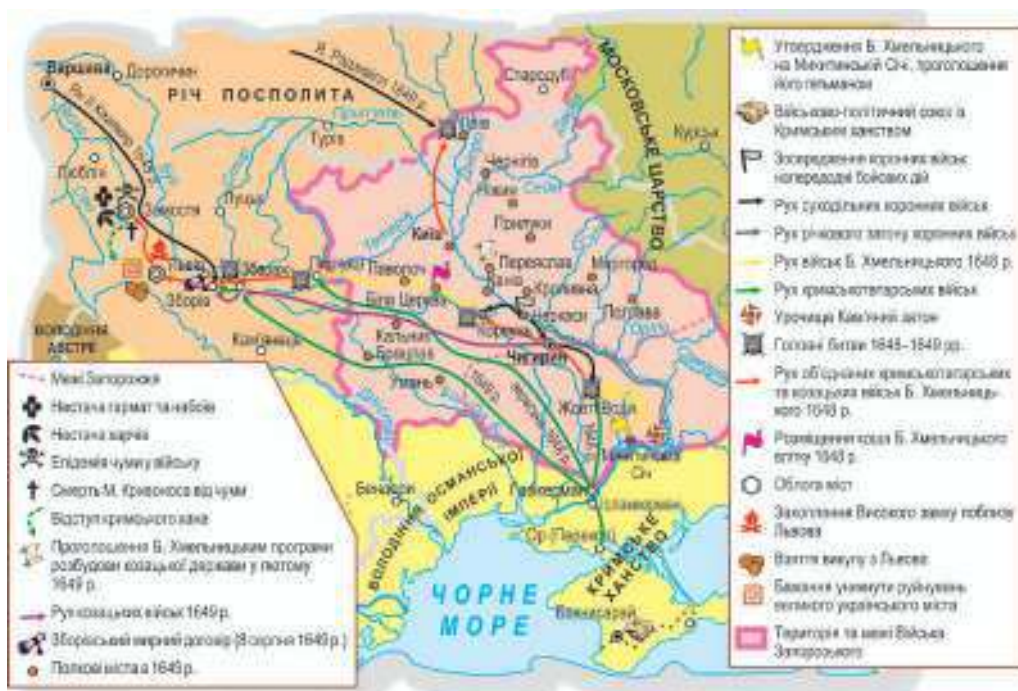

Ознайомтеся з історичними картами. За допомогою карт дізнайтеся: територію яких державних утворень відображено на карті, коли вони існували, хто керував державами в той час, столиці державних утворень. Отриману інформацію запишіть у таблиці.

Назва держави	Роки	Очільники держави	Столиця

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького

3. Українці у світі

«Нашого цвіту по всьому світу», — так кажуть про українців, які були змушені з тих чи інших причин виїхати за межі українських земель. Наприкінці XVIII століття українські терени потрапили до складу двох держав: західноукраїнські землі — до Австрійської імперії, а Наддніпрянщина — до Російської імперії. У XIX столітті вони відійшли до Австрійської імперії, а землі Наддніпрянщини — до Російської імперії. Важко жилося українцям: злидні й нестача землі штовхали їх покидати рідні домівки й виїздити до чужих країн.

Людей українського походження, що опинилися поза межами українських земель, які не втратили духовний зв'язок з Україною, тобто дотримуються українських традицій, розмовляють українською мовою, знають історію, називають українською діаспорою. Українців, які виїхали на Захід, тобто в США, Бразилію, Канаду, країни Європи, називають

західною діаспорою, а тих, хто переселився жити на Схід — до Росії, Білорусі, Казахстану, — східною діаспорою.

Масова еміграція українців у західні країни розпочалася наприкінці XIX століття. Виїздили із західноукраїнських земель в основному за океан — до Північної та Південної Америки. З українських земель, які належали Російській імперії, переселялися до південних і східних районів Росії. В XX столітті після Першої і Другої світових воєн багато українців зі всіх регіонів України знову стали виїздити на Захід — через політичні переслідування. Впродовж історії таких переселенських хвиль було чотири. Нині кількість людей українського походження, які проживають за межами України, становить від дванадцяти до двадцяти мільйонів.

1. Чому українці виїздили до чужих країн?
2. Кого називають українською діаспорою?
3. Куди переселялися українці в XIX–XX століттях?

Барвограй ідей

Розгляньте карту. Дайте їй назву. Запишіть країни відповідно до чисельності проживання в них українців від більшої до меншої кількості.

Галєвина творчості

Перегляньте навчальне відео за посиланням:

<https://cutt.ly/oYkQESx>

Напишіть твір на тему: «Мої побратими за межами України».

Розділ 3

ІСТОРИЧНА НАУКА Й ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Під час екскурсії до міста Львова Клію, вражена його історичним центром, вирішила зробити фото. Розгляньте ілюстрацію. Назвіть п'ять фактів, які демонструють архітектуру середньовічного міста.

§ 18. ЯК ОПИСУВАЛИ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ В ДАВНИНУ

Розгляньте колаж. Які зображення ви могли б сюди ще помістити? Чи можна стверджувати, що з давніх часів люди цікавились історією?

1. Біля витоків історичного знання

Історичні знання пройшли довгий шлях: від зародження до перетворення в науку. Автори писемних пам'яток по-різному розповідали про історичні події. Мета таких оповідей: **записати, щоб не забути**. Спробуємо дослідити, хто і як зображав минуле в різні історичні проміжки часу.

Із появою людей поняття минулого зазнавало великого впливу з боку релігійних уявлень, а виникнення **письма** надало можливість довше зберігати історичні факти і відокремити реальні події від легенд і міфів. Перші записи подій здійснювали жерці на камені і папірусах, як, наприклад, у Давньому Єгипті.

У давніх греків заняття історією стало необхідним через інтерес до країн, з якими вони мали стосунки. Греки цікавилися місцевістю, кліматом, звичаями, побутом інших народів. Історичні розповіді початково тут виникли як жанр літератури, як вид мистецтва у вигляді оповіді про

минуле. Їхні автори часто змішували факти і легенди. Згодом деякі з них прагнули описувати тільки те, що їм здавалося правдою. Свої праці грецькі вчені призначали сучасникам, щоб дати їм певні знання про сусідів. Надалі почали формуватися риси історії як науки. Її ознакою став добір вірогідних фактів, послідовність викладу подій. «Батько історії» Геродот не лише описував факти, але й прагнув розкрити причини явищ і подій, щоправда пояснював їх то божественною волею, то велінням долі, то власними здібностями історичної постаті. Інший грецький історик — Фуکیدід — наголошував, що визначальним чинником у житті людей є боротьба за владу, гроші, почесні. Проте все залежить від самої людини, а боги лише визначають моральні правила життя, порушення яких зазвичай призводить до поразки. Вчений Плутарх творцями історії вважав історичні постаті, про яких розповів у творі «Порівняльні життєписи». Натомість римський історик Публій Корнелій Тацит розмірковував про діяльність добрих і поганих правителів. Автор переконаний, що погані звички можна подолати шляхом виховання. Як бачимо, грецькі і римські дослідники описали відоме їм життя людських спільнот, історичних постатей, намагалися встановити точні дати історичних подій.

1. Яку мету переслідували автори оповідей про минуле?
2. Чому одними з перших записи подій здійснювали жерці?
3. Про кого і про що писали в давнину?

Барвограй ідей

Прочитайте речення. Разом із Клію з'ясуйте, яких правил написання історії прагнули дотримуватися давньо-грецькі вчені.

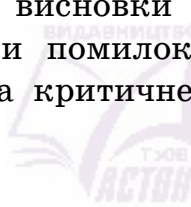
1. «Я поставив собі завдання розглядати лише ті події, при яких мені довелося самому бути присутнім» (Фуکیدід).
2. «Я зобов'язаний передавати все те, що мені розповідають, але вірити всьому не зобов'язаний» (Геродот).
3. «Істина — сутність історії, і той, хто збирається її писати, повинен служити істині, а на все інше не звертати уваги» (Лукіан).

2. Сприйняття минулого в часи Середньовіччя та Гуманізму

У цей період, як і раніше, останні надії люди покладали на Бога, будучи безпорадними як перед грізними силами природи, так і численними суспільними негараздами. В Європі набуло поширення **християнство**, яке поділяло історію на два великих періоди: до Різдва Христового — як передісторію та після народження Христа, тобто власне саму історію. **Середньовічні історики пояснювали причини подій результатом втручанням божественних сил.** Відтак хід історії, на їхню думку, був наперед визначеним волею Божого Провидіння. Авторитет Біблії став для авторів визначальним. За нею вони склали хронологію подій. До прикладу, єпископ Аврелій Августин представляв історію як процес послідовних подій, що заплановані і передбачені Творцем. Необхідною умовою для дослідження є віра, а його кінцевою метою — пізнання Бога і душі.

Набули поширення **аннали** — короткі записи подій за роками; **хроніки**, в яких фіксували найважливіші епізоди релігійного і політичного життя країни, міста; **історії** — описи сучасних подій з коментарями, житія святих. Тогочасні автори вважали історію зібранням прикладів, які спонукають наслідувати добрі вчинки й остерігатися поганих. Водночас учені дбали про цікавий виклад розповіді, добре художнє оформлення своїх творів.

У добу Гуманізму відбулася зміна тематики історичних творів. У центрі світобачення була **Людина**. Дослідники писали також про становлення, занепад і загибель держав. Пояснення причин історичного розвитку вони шукали не на небесах, а в людській природі. До прикладу, італійський учений Нікколо Макіавеллі в праці «Історія Флоренції» закликав робити висновки з історичного досвіду і прагнути не повторювати помилок. Мислителі цієї доби звернули також увагу на критичне ставлення до джерел,

розробили прийоми відновлення початкового тексту історичних документів.

1. Як пояснював історичний розвиток Аврелій Августин?
2. Назвіть види творів, що набули поширення у Середньовіччі.
3. У чому історики-гуманісти вбачали причини історичного розвитку?

З джерела народної мудрості

«Історія — вчителька життя». Чи згодні ви з цим твердженням? Свої судження висловіть за такою схемою: «На мою думку, ...», «Варто було б ...», «Зазвичай ...».

3. Зародження історичних уявлень в українських землях

Погляди на минуле найперше поширювалися в усній народній творчості — переказах, казках, історичних піснях, думках, прислів'ях та приказках. Ця традиція продовжується до наших днів. Розвитку історичних знань на теренах України сприяла також поява писемності. Приклад зацікавлення книгами, науками, історією показували київські князі та їхнє оточення. Поширеними творами стали літописи, в яких автори розповідали про різні сторони життя населення: творення держави, християнізацію, господарство, побут, військову справу.

«Повість минулих літ», створений монахом Києво-Печерського монастиря Нестором 1113 року, є найдавнішим із відомих нині руських літописів. У ньому йдеться про розселення слов'янських племен, історію виникнення і розвитку Русі, її зв'язки з іншими народами, культуру. Автор не просто описав події, але й прагнув установити їхні причини і наслідки. В Іпатіївському літописі, при розповіді про загибель князя Володимира Глібовича, вперше під 1187 роком вжито назву «Україна». Автор записав: «...І плакали по нім усі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Галицько-Волинський літопис

повідомляє про правління короля Данила Галицького та волинських князів. Він складається з різних оповідань історичного змісту періоду 1201–1292 років.

Одночасно з літописами набули поширення **літературні твори**. У «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон позитивно оцінив запровадження християнства на Русі. Київський князь Володимир Мономах у «Повчанні дітям» закликав вчитися, пізнавати історію і враховувати минулий досвід. У центрі оповіді «Києво-Печерського патерика» — факти, події, імена будівничих, живописців, розповіді про життя і чудеса ченців. Одними з давніх рукописних книг є «Ізборники» князя Святослава, в яких вміщені матеріали із граматики, риторики, стверджується користь читання книжок. Історична думка Русі розвивалася в межах західноєвропейських традицій.

1. Про що розповідали в літописах?
2. Коли і в якому історичному джерелі було вперше вжито назву «Україна»?
3. Назвіть літературні твори, поширені на Русі.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в творі «Повчання дітям» київський князь Володимир Мономах записав правила поведінки для своїх дітей? Прочитайте їх. Висловіть своє відношення до цих правил. Чи є вони актуальними сьогодні? Складіть пам'ятку, в якій запишіть правила поведінки сучасного школяра.

«...не давайте сильним погубити людину. Старих шануйте як отця, а молодих — як братів. А коли добре щось умієте, того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітеся».

Галіявина творчості

Ознайомившись із тим, як писали історію в давнину, Клію захотіла задати кілька запитань ученим-історикам. Допоможіть їй це зробити. Складіть п'ять запитань, відповіді на які ви хотіли б дізнатися в дослідників чи дослідниць минулого.

§ 19. ПЕРЕТВОРЕННЯ ІСТОРІЇ НА НАУКУ

Разом із Кліо прочитайте уважно назву параграфа і розгляньте ілюстрацію. Поміркуйте, що їх об'єднує.

1. Як відбувалося становлення науки історія?

Наука — це творча діяльність ученого, спрямована на отримання нових знань про навколишній світ: його минуле, теперішнє і майбутнє. Погляд на **історію** як на науку, що **вивчає минуле людства**, сформувався порівняно недавно — у **XIX столітті**. Саме тоді її почали вивчати у школі як самостійну дисципліну. В університетах готували фахівців-істориків, котрі могли навчати дітей. Вони писали також наукові праці про розвиток людства від давнини до сучасності. В цей час зросла зацікавленість людини минулим своєї країни, населеного пункту, діяльністю відомих особистостей. Виникали численні товариства любителів історії й археології. В газетах і журналах друкували історичні твори. Сучасники і прийдешні покоління назвали XIX століття «віком історії».

Не випадково, що досвід минулих поколінь завжди цікавив сучасників. Праця історика-дослідника досить складна і кропітка. Адже постійно зростаючий інтерес суспільства до минувшини вимагав від дослідників чи дослідниць **цікавих**

і, водночас, **правдивих розповідей**. Відтак поступово утвердилось основне правило творення історичних оповідей: **«Історія повинна розповісти так, як сталося насправді»**.

Що повинні робити історик чи історикиня, щоб працювати згідно з цією вимогою? Насамперед, вони ознайомлюються з історичним джерелом: встановлюють його достовірність та, за можливості, автора. Далі вчені починають опрацьовувати історичні факти, відображені в цьому документі. **Факт** (у перекладі з латинської мови — дія, зроблене) — це реальна, не вигадана подія чи явище, що реконструйовані, відтворені істориком на основі відбору, на його думку, відомостей про минуле. Повідомляючи про історичний факт, дослідник або дослідниця чітко вказують місце, де відбувалася подія, коли вона сталася, й учасників. Необхідно також з'ясувати, в яких умовах відбулась означена подія. Але цим робота вчених не завершується, позаяк суспільство чекає, що історик / історикиня пояснить причину цієї події. Їх може бути кілька. Й обов'язково науковці повинні згадати історичних діячів — людей, котрі впливали на життя громади чи перебіг історичних подій, і національних героїв — реальних або легендарних осіб, діяльність котрих принесла славу, велич чи благо певній спільноті. Те, чого немає в джерелі, як-то чутки, домисли, перекази, для історика не існує. Вивчаючи подію, вчені помітили, що вона пов'язана з низкою інших. Встановлюючи цей взаємозв'язок, науковці малюють історичну картину світу. Водночас дослідники не повинні видавати чужі думки за свої, тобто списувати. Якщо ж вони

*Козацький літопис
Самійла Величка.
Титульна сторінка
видання
1848–1864 років*

хочуть використати написане їхніми попередниками, обов'язково повинні вказати, звідки взяли таку інформацію.

1. Чому XIX століття називають «віком історії»?

2. Назвіть основне правило історіописання.

3. Визначте алгоритм роботи історика чи історикині при написанні наукової праці.

Барвограй ідей

1. Скористайтесь інтернет-джерелами і сформуєте словник, у якому запишіть, як ви розумієте такі поняття:

1. Наука історія —
2. Досвід —
3. Історик —
4. Історичний факт —
5. Історична подія —
6. Історичний діяч —
7. Історичне явище —

2. Розгляньте схему. Поміркуйте над її назвою. Поясніть, чому саме таку назву ви запропонували.

З джерела народної мудрості

«Наука в ліс не веде, а з лісу виводить». Чи згодні ви з цим твердженням? Свою думку висловте за такою схемою: «Я вважаю, що ...», «Тому що ...», «Отже, ...».

2. Що досліджують історики в наш час?

У нашому столітті історія як наука продовжує розвиватися. В центрі історичних оповідей нині — **Людина**. Дослідників чи дослідниць цікавить усе: як жили, мислили, чого досягли і що створили люди. До прикладу, вони укладають історію техніки, одягу, меблів, іграшок,

письма, грошей, родин й історичних постатей, вірувань. Вивчають також вплив навколишнього середовища на існування людських спільнот. Увагу звернено навіть на історію історичної науки. Науковці намагаються зрозуміти і пояснити, що люди планували, обмірковували і як здійснювали заплановане, який зміст мали їхні висловлювання і вчинки.

Вчені-історики мають бути ерудованими дослідниками. Крім знання безпосередньо історії та спеціальних історичних дисциплін, вони мусять вміти використовувати методи інших наук про людину: **психології** (вивчає думки, почуття, волю, поведінку людини), **соціології** (досліджує умови розвитку суспільства), **антропології** (наука про походження людини та її подальший розвиток), **географії** (вивчає і пояснює розподіл явищ у просторі — на Землі, материках, у певній країні чи місцевості). Науковці повинні володіти іноземними мовами, щоб вільно читати праці колег з інших країн та різноманітні історичні джерела. Неодмінним складником дослідника чи дослідниці є критичне мислення, вміння послідовно, логічно і чітко висловлювати свої думки.

Історик чи історикиня мають так писати свої праці, щоб їх могли читати не лише фахівці, але й любителі й поціновувачі історії. Адже і надалі залишається важливим правило, що **історія — це вчителька життя**. А щоб чомусь навчитися, то не завадило б знати і пам'ятати, що було позитивного в минулому, а чого бажано уникати і не повторювати помилок. Окремі діяння минулого можуть бути корисними і в теперішньому часі. Водночас дослідження минувшини для застосування набутого досвіду в сучасному світі вказує на цілісність, неперервність життя.

- 1. Хто стоїть у центрі історичних оповідей у XXI столітті?*
- 2. Якими професійними якостями повинні володіти сучасні історик чи історикиня?*
- 3. Чому потрібно вивчати історію?*

Барвограй ідей

У кожного з вас сформувалося власне уявлення про професію науковця-історика чи історикіні. Попрацюйте у групах. Укладіть «Кодекс честі дослідника чи дослідниці минулого». Обговоріть його.

Поміркуйте над запитаннями:

1. Навіщо вчені досліджують минуле усього того, що створили люди?
2. Чи можна стверджувати, що історія об'єднує минуле, сучасне і майбутнє?

3. Що таке історична школа?

Як ми вже з'ясували, дослідник чи дослідниця історії є особистістю зі своїм баченням того, як потрібно писати історію. Іноді серед учених виникає коло однодумців, котрі мають подібні погляди на теми історичних оповідей і методи, якими потрібно користуватися при творенні наукових робіт. Таке об'єднання вчених називають **історичною школою**.

Найвідомішою в сучасній історичній науці є школа «**Анналів**», заснована в 1929 році французькими дослідниками Марком Блоком і Люсьєном Февром. Саме вони запропонували писати історію, узагальнюючи різноманітні сторони людської діяльності на всіх рівнях. Сьогодні серед науковців є багато її послідовників.

Нині дослідження історії людства — різноманітні. Кожен, хто хоче бути істориком чи історикінею, повинен знати твори своїх попередників. До ознайомлення з працями відомих учених, в яких описується буття і діяльність людини в просторі та часі, розкривається цінність життєвого досвіду, закликаємо і вас.

Марк Блок:
«Історія — наука про людей у часі»

Люсьєн Февр:
«Історія не гордує фактами»

1. Що таке історична школа?
2. Прочитайте вислови Марка Блока і Люсьєна Февра. Як вони визначили зміст історичного дослідження?
3. Чи повинні знати історик чи історикиня те, що написали їхні попередники?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що з 1900 року відбуваються Міжнародні конгреси істориків (Міжнародні конгреси історичних наук)? Ініціатором їхнього скликання був французький учений Рене де Мольд Ла Клав'єр. Вони проходять у різних країнах. На цих всесвітніх форумах науковці обговорюють актуальні теми розвитку історичної науки. Останній — XXII Міжнародний конгрес історичних наук — відбувся в серпні 2015 року в місті Цзіньянї (провінція Шаньдун), що на півдні Китайської Народної Республіки. Тут вперше була запроваджена Міжнародна премія в ділянці історичних досліджень. Нею відзначають істориків, котрі мають видатні досягнення у сфері наукових студій, викладанні і зробили значний внесок у розвиток історичного знання. Першим її лауреатом став французький учений Серж Грузинські, фахівець з історії Латинської Америки XVI–XVIII століть, чиї наукові розвідки були перекладені багатьма мовами світу.

Емблема
XXII Міжнародного
конгресу істориків

Галевина творчості

Клію переглянула знані серед читачів книги, які поповнили фонди шкільної бібліотеки. Серед них: «Людина розумна» Ювала Ноя Харарі, «Століття змін» Ієна Мортімера, «Європа. Історія» Нормана Девіса. Всі вони мають багато сторінок, на яких вміщено розповіді про захоплюючий, цікавий, дивовижний і, водночас, непростий світ життя людини. Зверніть увагу на їхні назви. Ви можете відшукати ці книги також в інтернеті за допомогою пошукової системи. Ознайомтеся з окремими сюжетами однієї з них.

Що вам найбільше запам'яталося?

Поділіться прочитаним зі своїми однокласниками та однокласницями.

§ 20. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Висловіть припущення, чому саме вони розміщені на початку параграфа. По закінченні уроку перевірте, чи відповідали ваші міркування вивченому на уроці.

Львівський
університет

Харківський
університет

Київський
університет

1. Як відбувалися становлення і розвиток історичної науки на українських землях?

У XIX столітті історія як наука почала розвиватися на українських теренах. У той час українці не мали своєї держави, а входили до двох великих імперій — Російської та Австрійської (з 1867 року — Австро-Угорської).

Центрами поширення історичних знань стали **університети**: Львівський, Харківський, Київський, Новоросійський, створений в Одесі, Чернівецький. Тут почали працювати кафедри історії — об'єднання викладачів. Використовуючи різноманітні матеріальні та писемні пам'ятки, науковці досліджували життя людей у прадавні часи, походження слов'ян, історію Русі, Королівства Руського, Війська Запорозького, повсякденне життя, побут мешканців, культуру, світогляд українців, досягнення в науці і техніці, діяльність визначних особистостей. Написані перші узагальнюючі праці. Початки історії як науки на українських землях пов'язані із творчістю

Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Дениса Зубрицького, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, котрого називають «батьком української історії».

Складною була доля України у ХХ столітті. Тривалий час вона перебувала в державі, де національній історії приділяли недостатньо уваги. Із проголошенням незалежності України історична наука отримала новий імпульс для розвитку: вона стала нашою помічницею у творенні держави. Урізноманітнилися теми наукових праць, почали досліджувати сторінки історії українського народу, заборонені раніше. Лабораторією вченого-історика й надалі залишалися джерела, які зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках. Є також багато опублікованих джерел з різних періодів історії нашої країни, з якими, при бажанні, ви також можете ознайомитися. Щоправда, події мають змогу описувати і не історики, навіть п'ятикласники і п'ятикласниці. **Комусь вивчати історію цікаво, а комусь важко і нудно. Єдине, що потрібно сказати, воно того варте.**

1. У складі яких держав перебували українські землі у ХІХ столітті?

2. Назвіть центри поширення історичних знань.

3. Яку роль відіграє історична наука в сучасній Україні?

Барвограй ідей

Прочитайте висловлювання вчених.

1. Микола Костомаров: «Я вважаю себе чесним і сумлінним дослідником».

2. Володимир Антонович: «Чим більше займався наукою, тим більше читав і знайомився з історією».

3. Михайло Грушевський: «Без знання минулого неможливе точне поняття про сучасне».

Попрацюйте в парах. Дайте відповіді на запитання:

1. Яким повинен бути історик чи історикиня?

2. Чому потрібно писати історію?

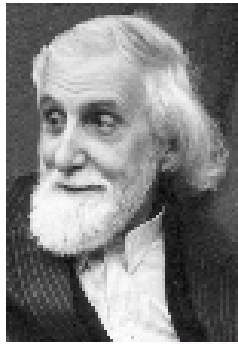
2. Минуле у працях українських істориків

Кожен історик чи історикиня пояснюють факти по-своєму. Вони сперечаються, аргументуючи свою позицію. І це добре, бо якщо не висвітлені всі протилежні думки, то немає з чого вибрати і дійти до певної істини. Важлива риса сучасних науковців — **толерантність, уміння бути неупередженими**, адже історичні факти потребують перевірки і підтвердження. Проте головне завдання вчених: якомога більше дізнатися про минуле та спробувати пояснити його. Їхні праці є цікавою і захоплюючою мандрівкою у світ історичних подій, явищ, процесів, людських перемог і невдач, сміливості і боягузтва, мудрості і дурості, благородства і підлості, злетів і падінь.

Господарство, побут, вірування трипільців дослідив **Вікентій Хвойка**; племена скіфів, які утворили державу в Північному Причорномор'ї і залишили нащадкам чудові витвори мистецтва, — **Борис Мозолевський**; життя давніх слов'ян та історію виникнення їхньої держави — Русі — **Михайло Брайчевський**; військово мистецтво, звичаї козаків, діяльність гетьманів і кошових отаманів описали **Дмитро Яворницький**, **Олена Апанович**. В історії нашої держави є багато складних і суперечливих подій та явищ, які потребують більш детального дослідження.

Вікентій
Хвойка
(1850 – 1914)

Михайло
Брайчевський
(1924 – 2001)

Борис
Мозолевський
(1936 – 1993)

Олена
Апанович
(1919 – 2000)

Сучасні друковані та електронні **енциклопедії** містять інформацію про багатьох українських учених-істориків та історикинь. На сайтах пошукової системи ви можете ознайомитись із життям і творчістю науковців, а також із їхніми дослідженнями, в яких йдеться про різні сторони життя в минулому нашої країни та інших держав.

1. З приводу чого сперечаються науковці?
2. Про кого і про що писали вчені-дослідники української минушини?
3. Де можна дізнатися про істориків та їхні дослідження?

Барвограй ідей

Клію замислилася над запитанням: «Якими рисами повинен володіти сучасний історик?» і запропонувала ось цей перелік. Що ви могли б ще доповнити до нього?

1. Історик — людина спостережлива та уважна.
2. Історик — людина, яка вміє співпрацювати з іншими людьми.
3. Історик — людина, яка багато знає, вміє вибрати головне.
4. Історик — людина, яка вміє цікаво і змістовно писати оповідь про минуле.
5. Історик — це патріот.
6. Історик — це людина, яка володіє сучасними прийомами роботи з історичними джерелами.

3 джерела народної мудрості

«Скільки людей — стільки думок». Чи погоджуєтеся ви з цим висловом? Свої міркування сформулюйте за схемою: «Вважаю, що ...», «Напевно, варто було б ...», «Отже, ...».

3. Чому створюють музеї та архіви?

Україна багата своєю історією. Від найдавніших часів тут відбувалися різноманітні події. Пам'ятки про життя, діяльність людей на українських землях зосереджені в **архівах, музеях, інших закладах**, де їх вивчають учені й можуть ознайомитися всі бажаючі.

Спеціальні установи, що здійснюють приймання, опис, збереження та використання документів, називають архіва-

ми. На українських землях архівна справа має давні традиції. До прикладу, в Русі архівні сховища створювали при княжих дворах, церквах, монастирях, приватних зібраннях. Розвивалися навички діловодства. З часом кількість різноманітних документів збільшувалася. Частина з них зберігалася в архівних установах, мережа яких постійно зростала. Наша держава приділяє значну увагу збереженню історичних джерел. 1992 року утворений **Національний архівний фонд України** — сукупність документів, що відображають матеріальну і духовну історію українського народу та інших народів, мають наукову, історико-культурну цінність і є надбанням української нації. Його матеріалами можуть користуватися всі громадяни країни, а також іноземці. На сайті Національного архівного фонду України розміщена детальна інформація про те, як працює ця установа: <https://cutt.ly/zIgj0lj>. У вільному доступі онлайн з'явилися цифрові копії унікальних документів Національного архівного фонду України. Переглянути їх можна на спеціальному сайті Державної архівної служби України: <https://cutt.ly/Rlgkg1A>.

Музеї — спеціальні заклади, в експозиціях яких розміщені речові й писемні пам'ятки. Попередниками сучасних музеїв в Україні були колекції книг, картин, художніх виробів, які зберігалися у храмах з часів Русі: Софійському соборі, Києво-Печерському монастирі. Надалі великі збірки художніх творів містилися в замках великих землевласників. Перші музеї в Україні почали виникати в ХІХ столітті. В них розміщували переважно речові пам'ятки, знайдені під час археологічних розкопок. Згодом кількість музеїв збільшилася. Вони є тематичними, як наприклад, військові, художні, музей трипільської культури, скіфського золота. Створені також краєзнавчі музеї, в яких зібрані колекції джерел окремого населеного пункту або історико-географічного регіону. Музеї утворені також у багатьох навчальних закладах. Набули поширення приватні музеї, як-то — художні, які експонують зібрання кар-

тин, книг. Найбільшими музеями в нинішній Україні є: Національний музей історії України, Національний художній музей України, Національний музей імені Андрея Шептицького у Львові та інші. Незабутні враження подарують відвідини музеїв живої історії просто неба: «Мамаєва слобода» у середмісті Києва, Національного музею української архітектури і побуту в Пирогові (біля Києва), резиденції гетьмана Богдана Хмельницького в місті Чигирині. Вам цікаво буде здійснити віртуальну екскурсію або, за можливості, відвідати музей «Поштова станція» в місті Ніжині, музей волинської ікони в місті Луцьку, музей писанки в місті Коломиї, музей-аптеку в місті Львові, музей дитинства в місті Харкові, історичний музей імені Василя Тарновського в місті Чернігові, музей мікромініатюр Миколи Сядристого в Києві.

В експозиції «Вітряки» Національного музею української архітектури і побуту в Пирогові (біля Києва) зібрана унікальна колекція вітряків. Ознайомтеся з нею, здійснивши віртуальну мандрівку, і дайте відповіді на запитання:

- 1. Чому ці споруди так названі?*
- 2. Для чого їх використовували і де будували?*

- 1. Де зберігають історичні пам'ятки?*
- 2. Хто може користуватися матеріалами архівів?*
- 3. Що таке музей?*

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що слово «музей» походить від грецького, що означає «будинок муз»? У Давній Греції це — храми, присвячені музам і мистецтвам, яких вони прославляли. Згодом музеєм почали позначати місця, де зберігалися дорогоцінні пам'ятки. Перший музей — Дім Муз — був заснований у давньому місті Александрія Єгипетська близько двох тисяч років тому.

Сьогодні одним із найпопулярніших музеїв світу є Національний музей природничої історії у столиці Сполучених Штатів Америки місті Вашингтоні. Віртуальна екскурсія дозволяє познайомитись із близько 145 млн експонатами в таких залах, як «Ссавці», «Комахи», «Динозаври», «Зал походження людини», «Геологія, дорогоцінні камені та мінерали». Тут можна побачити найбільшу гордість музею — африканського слона, а також 52-футову модель акули (один фут — 30,48 сантиметрів), численні види рослин і тварин із Австралії, павільйон із метеликами та безліч інших дивовижних цікавинок.

У французькій столиці місті Парижі розташований один із найвідоміших і найбільш відвідуваних музеїв світу — Лувр. Серед експонатів музею — археологічні знахідки, твори мистецтва, картини, скульптури. Вони розміщені в тематичних колекціях, як наприклад: «Давній Схід», «Давній Єгипет», «Давня Греція», «Етрурія та Рим», «Мистецтво ісламу» та інших. А в музеї Ватикану зібрана велика колекція архітектурних та історичних пам'яток. Тепер на сайті музею відкриті чудові віртуальні тури.

У Національному музеї обчислювальної техніки Блечлі Парк, що у Великій Британії, зібрана неймовірна колекція комп'ютерів. Тут можна побачити як машини 1940-х років, так і сучасне обладнання. І все в робочому стані. Колекції музею розповідають також про розвиток інтернет-технологій.

Клію запропонувала здійснити віртуальну екскурсію до одного з музеїв України чи світу. В пригоді вам стане сайт <https://cutt.ly/GlqkQyH>.

Клію попросила вас відповісти на запитання:

- 1. Чому ви обрали саме цю екскурсію?*
- 2. Що вас найбільше вразило в експозиції музею?*
- 3. Чи запропонували б ви своїм однокласникам чи однокласницям побувати віртуально в цьому музеї?*

§ 21. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ. ЧОМУ ПОТРІБНО ПАМ'ЯТАТИ?

Разом із Кліо розгляньте картини Тараса Шевченка. Поміркуйте, чи можна стверджувати, що тут зображені «місця пам'яті». Опрацювавши матеріал параграфу, підтвердьте чи спростуйте ваше припущення.

«Воздвиженський монастир у Полтаві»,
художник Тарас Шевченко

«Костел у Києві»,
художник Тарас Шевченко

1. Що таке історична пам'ять

Слово «пам'ять» походить від назви богині Мнемосіни. У грецькій міфології вона — богиня пам'яті, котра була матір'ю всіх дев'яти муз. За переказами давніх греків, Мнемосіна знала «все, що було, все, що є, все, що буде». Вона відкрила спосіб міркувати, обдумувати. Нині слово «пам'ять» вживають у багатьох значеннях.

Історична пам'ять — це знання та уявлення людей про спільне історичне минуле, що передаються від покоління до покоління. Формування уявлень про минуле виникає найперше завдяки особистому спілкуванню: старші покоління розповідають молодшим, що пережили родина, спільнота, місцевість протягом кількох десятиліть. Завдяки цьому людина набуває знань про те, що вважає важливим

щодо місцевого минулого. Така пам'ять прив'язана здебільшого до місця, де ми народилися. Вона вбудовується в більші виднокоча за допомогою освіти й надає можливість людині почуватися частиною спільноти.

Водночас, у кожного з нас залишаються в пам'яті відвідування історичних місць, пережиті події. Найміцніше зберігається те, що нас найбільше схвилювало. Так ми формуємо уявлення про світ, в якому живемо, який прагнемо зберегти і змінити на краще. Зазвичай людина уявляє собі минуле таким, яким бачать його спільноти, до яких вона належить. Проте важливо берегти пам'ять про рідних і близьких людей без огляду на їхні досягнення, становище у суспільстві, бо кожна людина жила, творила і привносила своє неповторне в історію родини, громади, держави. Відтак історія наших близьких і нашої країни не повинна забуватися, бо, руйнуючи і забуваючи минуле, ми втрачаємо своє історичне коріння.

1. Звідки походить слово «пам'ять»?
2. Що ми розуміємо під поняттям «історична пам'ять»?
3. Чому потрібно пам'ятати минуле?

Барвограй ідей

Готуючись до засідання історичного гуртка, Клію ознайомилася з висловами відомих особистостей. Поміркуйте, що об'єднує ці твердження. Запропонуйте Клію тему, яку можна було б розглянути на засіданні історичного гуртка, використовуючи зазначені цитати.

1. Олександр Довженко: «Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців».
2. Марк Блок: «Незнання минулого не тільки шкодить пізнанню сучасного, але й ставить під загрозу всяку спробу діяти в сучасному».
3. Максим Рильський: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього».
4. Михайло Грушевський: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою».

2. Яку роль відіграють «місця пам'яті»?

Не забути історичне минуле дозволяють «місця пам'яті». Вони різноманітні. «Місцем пам'яті» окремої людини найчастіше бувають фото, листи, подарунки. Ним може стати будь-яка речова, писемна пам'ятка або навіть слово. З плином часу «місця пам'яті» набувають для людини або групи людей значення певного символу — умовного знака, що відображає думку, почуття. Кожна спільнота має свої «місця пам'яті». До **національних** «місць пам'яті» належать **назва держави** та її атрибути — **Прапор, Герб та Гімн України**.

Усі, кому довелося побувати на екскурсіях у різних містах нашої країни та інших держав, звернули увагу на вказівники, котрі можуть розташовуватись обабіч доріг або неподалік історичних пам'яток. Їхнє призначення — скерувати гостей до об'єктів, які їм цікаво буде відвідати: музеїв, культових споруд, пам'яток архітектури. **Вказівники** повинні подати туристу потрібну інформацію.

До прикладу, «місцями пам'яті» міста Луцька є замок Любарта, одна із небагатьох оборонних фортець, що збереглися до сьогодні; культові споруди в історичному центрі міста: домініканський монастир, синагога, лютеранська кірха, костел Святих Апостолів Петра і Павла. Вони свідчать, що в минулому тут жили представники різних етносів і віросповідань. Архітектурні споруди обласного центру Волині пов'язані з діяльністю відомих історичних постатей: громадського діяча Данила Братковського, письменниці Лесі Українки.

*Вказівники в місті Одеса
1. Використовуючи інтернет, дізнайтеся, чому так названі вулиці Одеси.*

1. Що таке «місця пам'яті»?
2. Яке призначення табличок-вказівників?
3. Назвіть «місця пам'яті» міста Луцька.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в житловому мікрорайоні міста Луцька, названого «33 кварталом», розташований найдовший будинок у Європі? Він прямою лінією розтягнувся на 1750 метрів, а з «відростками» його довжина складає 3029 метрів! До його складу входить сорок окремих будинків. Побачивши його, Клію порівняла цю архітектурну споруду зі стільниками у бджолиному вулику. Розгляньте фото 33 мікрорайону, зроблене з висоти пташиного польоту, і будову бджолиного вулика. Підтвердьте чи спростуйте думку Клію.

*33 квартал міста Луцька
з висоти пташиного польоту*

*Стільники
у бджолиному вулику*

3. Як формувати культуру пам'яті

Усі ми є часточками великої спільноти, яка живе в часі й просторі та об'єднує не тільки живих, а й померлих. Щоб усвідомити це, ми вивчаємо історію в школі, ходимо на екскурсії в музеї, переглядаємо історичні кінофільми, читаємо історичні твори. Пам'ятати — це означає дивитися вперед, намагатися долати перешкоди, прагнути порозумітися і зберегти «місця пам'яті».

Жителі міст і сіл найчастіше поширюють відомості про дату їхнього виникнення та засновників, про події, які впливали на їхнє існування у просторі і часі. З цією метою вони реставрують давні споруди, утримують краєзнавчі музеї, поширюють інформацію про відомих земляків. Важливо, щоб місцева влада і кожен житель громади дбали про чистоту вулиць, налагодили догляд за громадськими і

житловими спорудами, парками, скверами. Це є кропітка і щоденна робота. Напевно, кожному з нас з гордістю доводилося розповідати цікавинки з історії свого населеного пункту. **Людина зазвичай запам'ятовує те, що її найбільше здивувало чи спонукало задуматися.** Тому в занедбаних поселеннях для їхніх мешканців та гостей «місцями пам'яті» мимоволі стають брудні вулиці, руїни будівлі, погані дороги, а не те, чим можна пишатися.

Держава Україна сприяє формуванню культури пам'яті населення. З цією метою вона увічнює імена осіб, котрі прославили або захистили свою Батьківщину; утримує музеї, архіви, бібліотеки, де зберігаються артефакти; виділяє кошти на реставрацію історичних пам'яток, фінансує видання книг, навчає української мови, яка дозволяє порозумітися. Водночас створюються закони, дотримання яких допомагає зберегти і повернути в Україну пам'ятки, втрачені за різних обставин.

1. *Що для вас означає поняття «пам'ятати»?*
2. *Якими засобами спільноти намагаються поширювати культурні надбання своєї місцевості?*
3. *Що робить держава для формування культури пам'яті?*

З джерела народної мудрості

«Пізнай свій край... себе, свій рід, свій народ, свою землю — і ти побачиш шлях у життя» (*Григорій Сковорода*).

Чи погоджуєтеся ви з цим роздумом мандрівного філософа? Свою відповідь сформулюйте за алгоритмом: «Вважаю, що ...», «Напевно, варто було б ...», «Для мене пам'ятати означає ...».

Галєвина творчості

У кожному населеному пункті є особливі для нього «місця пам'яті». Створіть і ви презентаційну візитівку «Місця пам'яті» мого міста / села».

§ 22. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ І ПАМ'ЯТНИКАХ

Разом із Кліо розгляньте пам'ятки історії України, внесені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Розташуйте їх у хронологічній послідовності. Чи знаєте ви ще пам'ятки на території України, які охороняються цією організацією?

*Резиденція митрополитів
Буковини і Далмації в місті
Чернівці, ХІХ століття*

*Стародавнє місто
Херсонес Таверійський
у Криму, V століття
до нашої ери*

*Історичний центр
міста Львова,
ХІV–ХІVІ століття*

*Собор Святої
Софії в Києві,
1011–1037 роки*

*Києво-Печерська
лавра, заснована
1051 року*

1. Пам'ятки історії і культури нашої країни

Усе має минуле. Воно відображається в пам'яті сучасників і передається наступним поколінням. Україна — держава з багатовіковою історією та культурою. Кожна епоха залишає нам у спадщину пам'ятки, що зберігають у собі згадку про певну визначну подію чи особистість. Пропонуємо вам здійснити мандрівку в історію України, втілену в пам'ятках і пам'ятниках. Ви, напевно, звертали

увагу на стародавні будівлі, різноманітні пам'ятники на вулицях населених пунктів. У музеях знайомилися з археологічними знахідками, писемними джерелами, предметами побуту. З покоління в покоління народ передає легенди, перекази, спогади про своє минуле. **Пам'ятники, споруди, витвори мистецтва, речі з минулого, які пов'язані з історичними подіями в житті окремих людей, народу, держави, належать до пам'яток історії.**

Збереження пам'яток культури, які розташовані на території України, забезпечує держава відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини». Створено Державний реєстр нерухомих пам'яток України, до якого включені пам'ятки історії, що донесли до нашого часу цінність і зберегли свою вірогідність. Вони багатоманітні: будинки, споруди, архітектурні ансамблі, військова та цивільна техніка, окремі поховання та некрополі, місця масових захоронень померлих і загиблих. Сюди відносяться також експонати музеїв, картини, музичні твори, фільми. Всього під охороною держави перебуває близько 130 тисяч пам'яток культури.

В Україні є **пам'ятки культури, історії, які внесені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО** — Організації Об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури. Всі вони ретельно охороняються і вивчаються. До них належать: собор Святої Софії — Премудрості Божої в Києві, Києво-Печерська лавра, ансамбль історичного центру Львова, резиденція митрополитів Буковини і Далмації в місті Чернівці, стародавнє місто Херсонес Таврійський у Криму. До переліку внесені також вісім дерев'яних церков Карпатського регіону України: собор Святого Михайла в селі Ужок, церква Вознесіння Господнього в селі Ясіня, церква Святого Духа в селі Потелич, церква Собор Пресвятої Богородиці в селі Матків, церква Святої Трійці в місті Жовква, церква Святого Юра в місті Дрогобич, церква Святого Духа в місті Рогатин, церква Різдва Пресвятої Богородиці в селі Нижній Вербіж.

1. Що таке пам'ятки історії?
2. Як Українська держава законодавчо забезпечує збереження пам'яток історії?
3. Назвіть пам'ятки в Україні, внесені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в 1983 році, за пропозицією Асамблеї Міжнародної ради з питань охорони пам'яток та визначних місць, Центр культурної спадщини ЮНЕСКО оголосив **18 квітня Міжнародним днем пам'яток та визначних місць?** Завдання цього свята — ще раз нагадати світовій спільноті про різноманіття культурної спадщини, створеної зусиллями багатьох народів за всю їх історію, та необхідність збереження для майбутніх поколінь. Девізом Міжнародного дня пам'яток та визначних місць стали слова: «Збережемо нашу історичну батьківщину». В Україні цей день має назву **День пам'яток історії та культури**. Поміркуйте, чому світова спільнота приділяє таку значну увагу збереженню культурної спадщини.

2. Пам'ятники. Види пам'ятників

На території України споруджено багато різноманітних пам'ятників. До них належать скульптурні монументи, статуї, бюсти, меморіальні дошки, тріумфальні арки, колони, обеліски.

Скульптурна композиція «Засновники Києва»

Пам'ятник гетьману Богдану Хмельницькому в Києві

Обеліск на Меморіалі Вічної Слави в Києві

Пам'ятник Героям Небесної Сотні в Холодному Яру на Чигиринщині

Щоб і наші нащадки мали можливість побачити пам'ятники, доторкнутися до минулого, ми повинні не тільки знати і розповідати про них, але й оберігати їх. Із плином часу пам'ятники можуть руйнуватися. Продовжити їхнє життя допомагає проведення **реставраційних**, тобто відновлювальних робіт.

Кожне покоління людей прагне залишити по собі спогади. В наш час створюються нові пам'ятники. Вони різноманітні. Одні з них увіковічують героїчні і трагічні сторінки нашої історії, інші — історичних постатей, котрі були нашими сучасниками. Проте є пам'ятники, які можуть вас здивувати. Більшість із них присвячені повсякденному життю мешканців, стравам традиційної української кухні й розташовані в різних регіонах України. До прикладу: пам'ятник галушці в місті Полтава, огірку в місті Ніжин, чорниці в селі Гукливий на Закарпатті, салу в місті Ромни на Сумщині, деруну в місті Коростень на Житомирщині, апельсину в місті Одеса; пам'ятний знак першому трамваю в місті Київ.

*Пам'ятний знак
першому трамваю в Києві*

*Пам'ятник галушці в Полтаві
на честь традиційної для регіону
страви української кухні — галушки*

- 1. Назвіть види пам'ятників.*
- 2. Чому потрібно оберігати пам'ятники?*
- 3. Які пам'ятники презентують страви української національної кухні?*

Барвограй ідей

Разом із Кліо за допомогою мережі «Інтернет» віднайдіть пам'ятники традиційній українській кухні, про які не розповідається у параграфі. З'ясуйте, в якому населеному пункті вони розташовані.

Поміркуйте:

1. Чому саме цей пам'ятник тут було споруджено?
2. Чи потрібні такі пам'ятники?

Запропонуйте варіант пам'ятника, який став би візитівкою вашої місцевості.

3. Пам'ятки історії рідного краю

У кожному регіоні є свої визначні пам'ятки — перлини української землі. Це справжній скарб, наша гордість і надбання. До сьогодні збереглися середньовічні фортеці, палаци та садиби, стародавні монастирі та храми, багато інших унікальних архітектурних витворів мистецтва, що навіки прославили своїх майстрів.

Історія краю розповідає про життя і діяльність людей, події, місця, пов'язані з невеликим географічним простором. Досліджуючи її, вчені використовують різноманітні джерела: матеріальні, писемні, усні, пам'ятки архітектури і містобудування.

Знайомлячись зі своєю малою батьківщиною, ви повинні знайти на карті ваш край, дізнатися, в якому історико-географічному регіоні України розташоване ваше місто, селище, село; звідки походить і що означає його назва; коли вперше згадується в писемних джерелах населений пункт, в якому ви живете. Можливо, більше про

Замок Любарта
в Луцьку

1. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, поцікавтеся:

- а) коли почали будувати замок;
- б) чому він так названий;
- в) які технології використали майстри при його спорудженні?

його історію здатні розповісти матеріальні пам'ятки. Це — житлові та інші споруди, мости, вулиці, майдани. Варто звернути увагу також на авторів історичних пам'яток. Отже, перед вами відкривається перспектива стати дослідником та дослідницею історичної спадщини свого краю, розповісти про неї широкому загалу. Бажаємо вам вдалої творчої мандрівки!

Ханський палац у Бахчисараї

1. Використовуючи інтернет-ресурси, з'ясуйте, в якому регіоні України розташована пам'ятка. Коли вона була створена?

- 1. Назвіть види пам'яток, що збереглися до наших днів.*
- 2. Які джерела використовують учені для дослідження пам'яток історії?*
- 3. Що ви повинні зробити, вивчаючи пам'ятки свого краю?*

Барвограй ідей

Готуючись до подорожі, Клію вирішила познайомитися з пам'ятками історії міст, селищ, сіл нашої держави. Запросить її до свого населеного пункту. Заповніть схему, яка буде інформувати про його історичну спадщину. Ви можете також розмістити фото культурних пам'яток у соціальній мережі.

Види пам'яток

Назва історико-культурних пам'яток
вашого населеного пункту

Галевина творчості

Разом із Клію створіть фотоколаж на тему: «Пам'ятки України у Всесвітній спадщині ЮНЕСКО».

Розділ 4

РОЗВИТОК ЛЮДСТВА УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

Мандруючи Україною, Кліо відкрила для себе парк «Софіївка» в Умані. Його заклав шляхтич для своєї коханої дружини. Розгляньте ілюстрацію. Доведіть чи спростуйте думку: «Людина здатна творити красу й позитивно впливати на довкілля».

§ 23. ПОЯВА Й РОЗСЕЛЕННЯ ПЕРШИХ ЛЮДЕЙ НА ЗЕМЛІ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію. Опишіть, що на ній зображено. Зробіть припущення, який період життя людей на Землі відображено.

1. Теорії походження людини на Землі

Ви, певно, хоч раз у житті думали про те, як і коли на Землі з'явилася перша людина. Походження людини, як і виникнення життя на Землі, є загадкою. Науковці вже сотні літ висувають припущення, розробляють теорії, сперечаються й не можуть дійти спільної думки щодо цього питання. Оскільки достеменно ніхто з них не довів, як, в який спосіб і чому виникла наша планета й зародилося на ній життя.

Згідно з релігійним поглядом, Землю і людей створив Бог — Світовий творець. Про це ми дізнаємося з релігійних творів: християни — з Біблії, мусульмани — з Корану, юдеї — з Тори. Таку теорію називають релігійною, вона є найдавнішою. Є прихильники й позаземного походження життя на Землі. Вони вірять у те, що високорозвинуті розумні істоти колись заселили нашу планету.

Учені вважають, що життя на Землі виникло близько трьох з половиною мільярдів років тому внаслідок еволюції — розвитку живої природи. Дану теорію називають еволюційною. Її обґрунтував англійський учений Чарльз Дарвін.

Він доводив, що людина є далеким нащадком людино-подібних мавп, які в процесі еволюції розвинулися в сучасну людину. Офіційна історична наука дотримується еволюційної теорії.

1. Чому вчені сперечаються з приводу походження життя на Землі?
2. Яка теорія походження людини на Землі є найдавнішою, а яка — космічною?
3. Хто висунув еволюційну теорію походження людини на Землі?

Барвограй ідей

Пригадайте Клію визначити, які існують теорії походження людини на Землі. Запишіть їх у зошиті. Виберіть одну з теорій, яка, на вашу думку, є достовірною. Свою думку обґрунтуйте, запишіть три речення на підтвердження позиції.

2. Поява й розселення людини на Землі

Інформацію про перших людей на Землі історики отримують від своїх колег — археологів, які знаходять і вивчають рештки давніх істот, їх знаряддя праці, місця поселень. Технології третього тисячоліття та успіхи в розвитку наук: хімії, біології, фізики, електроніки, генетики дозволяють отримувати точні дані про час життя пралюдей, їх заняття, зовнішній вигляд, вік.

Під час досліджень було встановлено, що, попри різноманіття людей на Землі, всі ми належимо до *Homo sapiens* (людини розумної). Процес становлення й розвитку сучасної людини тривав мільйони років. Археологи визначили такі основні типи давніх людей, як: «людина вміла», «людина прямоходяча», «людина розумна». Вчені з'ясували, що найдавніші предки людей проживали в Африці два мільйони років тому. Це була людина вміла, яка мала мавп'ячі риси, але в її мозку вже був центр мови; вони вміли виготовляти й користуватися найпростішими знаряддями праці: кам'яними рубилами, палицями-копачками, будували кам'яні укриття від вітру. Людина прямо-

ходяча жила в Африці близько півтора мільйона років тому. Вона навчилась користуватися вогнем і стала розселятися за межі континенту. 100–80 тисяч років тому з'явилися представники виду людини розумної, або ще їх називають кроманьйонцями.

Формуються **раси** — географічні групи людей, які мають набір певних зовнішніх ознак (колір шкіри, очей, волосся, пропорції тіла, ріст та ін.), що сформувалися під впливом умов проживання та закріпилися в генотипі людини. Приблизно 60–50 тисяч років тому люди сучасного типу, пращури білої раси, через Малу Азію та Балкани потрапили до Європи, а попередники жовтої — до Центральної Азії та Алтаю. На Африканському континенті залишилися жити представники чорної раси. Поява людини сучасного фізичного типу започаткувала історію людства.

1. Звідки ми дізнаємося про життя пралюдей на Землі?
2. Назвіть основні типи давніх людей.
3. Що таке раси? Які вони є?

Барвограй ідей

Розгляньте уважно ілюстрацію, на якій зображено процес становлення людини. Накресліть у зошиті умовні сходи, запишіть на них назви типів давніх людей і дайте їм коротку характеристику. Дізнайтеся про ті типи давніх людей, інформації про яких немає в підручнику, з інтернет-ресурсів.

3. Перші люди на українських теренах

Первісні люди поселилися на території України 1 мільйон років тому. Прийшли вони до нас із півдня Європи через Балкани. Про людей, які проживали тоді, нам майже нічого не відомо, про них археологи дізнаються зі знайдених знарядь праці: дерев'яних київ, загострених палиць, грубих ручних кам'яних рубил, виявлених на місцях їх тимчасових поселень — стоянках. Найдавніша стоянка первісних людей раннього палеоліту із відомих на сьогодні на теренах України знаходиться на березі річки Тиса в селищі Королево, що на Закарпатті. Вчені вважають, що Королево впродовж сотні тисяч років тому була стоянкою-майстернею, де виготовляли кам'яні знаряддя праці і зброю.

У період середнього палеоліту територію України заселяли неандертальці, які змогли вижити в умовах холоду й зледеніння. Неандертальці шили собі одяг зі шкір тварин, будували житла з великих кісток, черепів, бивнів мамонта, дерев та вміли добувати вогонь. Найвідоміша стоянка цього періоду — Киїк-Коба — знаходиться в гроті на річці Зуя в Білогірському районі Криму та є найдавнішою пам'яткою неандертальського поселення на території України.

Людина сучасного типу — кроманьйонець — жила в період пізнього палеоліту. Об'єднувалася в родові громади, колективно полювала на мамонтів, бізонів, шерстистих носорогів. Уявити, як жили кроманьйонці, нам дають змогу речі, знайдені на Мізинській стоянці, що на Чернігівщині: браслети та музичні інструменти з кісток, жіночі статуетки. Сьогодні на місці стоянки утворений Мізинський національний історико-археологічний парк.

1. Де знаходиться найдавніша стоянка первісних людей із відомих на сьогодні на території України?
2. Що вміли робити неандертальці?
3. Чим займалися кроманьйонці?

Барвограй ідей

Розгляньте ілюстрації. Уявіть, що ви археологи й вам до рук потрапили світлини зі стоянок. Вам потрібно розпізнати, що то за стоянки. Свої відповіді обґрунтуйте.

Галіявина творчості

Дослідіть історичну карту. Назвіть стоянки, які на ній позначені. Про які стоянки не йшлося в параграфі? Виберіть собі одну й підготуйте мінідослідження про дану стоянку.

§ 24. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА ВІД ДАВНИНИ ДО СУЧАСНОСТІ

*Разом із Кліо розгляньте ілюстрації.
Пригадайте, які історико-культурні епохи
вони представляють.*

1. Періодизація історії людства

Історики працюють із великою кількістю історичного матеріалу, й тому, щоб краще його осмислювати й вивчати, придумали поділяти історичні події на часові проміжки — періоди.

Раціональний спосіб впорядкування інформації в хронологічній послідовності називають **періодизацією**. В європейській історичній науці використовують таку періодизацію:

Назва періоду	Хронологічні межі	Характерні риси подій кінця періоду
Доісторичність	поява людини – 3000 р. до н. е.	поява писемності
Античність	800 р. до н. е. – 476 р. н. е.	зруйнування Західної Римської імперії
Середньовіччя	476–1492 рр.	відкриття Америки
Ранній Новий час	1492–1789 рр.	Французька революція
Новий час	1789–1914 рр.	початок Першої світової війни
Новітній час	1914 р. – сьогодні	

Періодизація історії — це поділ історії на певні часові проміжки, які є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

1. З якою метою історики поділяють на періоди історію людства?
2. З яких періодів складається історія людства? Назвіть хронологічні межі періодів та події, пов'язані з ними.
3. Поясніть значення терміна «періодизація історії».

Барвограй ідей

Клію отримала ілюстрації з підписами. Допоможіть їй розкласти їх відповідно до періодів, події яких на них зображені.

Печера Ласко

Розкопки Трої

«Святий Григорій із писарями». Рельєф, X ст., Лотарингія, слонова кістка

Штурм Бастилії, 14 липня 1789 року

Мануфактура з виробництва капелюхів

Космічний корабель Китаю

Перший німецький танк Першої світової війни

2. Історія України в контексті світових подій

Усе в світі взаємопов'язано. Події світової історії мали і мають відображення в історії нашої країни — України. Давайте простежимо, як відбувався цей процес, на конкретних прикладах.

Східнослов'янські племена стали предками сучасних українців. З моменту виникнення держави Русі-України перші її князі: Олег, Ігор, Ольга прагнули налагодити відносини з могутньою на той час Візантійською імперією. І це їм успішно вдавалося: розвивалася торгівля, були підписані мирні договори. Руси познайомились у Візантії з християнською релігією. Княгиня Ольга стала християнкою, а князь Володимир у 988 році охрестив Русь-Україну. Коли в XIII столітті монголо-татари напали на Київську державу, мужньо боронили руси свої міста, ослаблюючи сили ворога на їхньому шляху до Європи. Щитом стала Русь-Україна для європейців. На початку XVII століття, коли Османська імперія вирішила оволодіти європейськими країнами, саме українське козацтво на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним зіграло вирішальну роль у перемозі над османським військом, котре загрожувало європейським країнам.

Українці — європейський народ, який здавна мав тісні мирні відносини з іншими європейськими народами. Ще в добу Русі-України князі Володимир Великий і Ярослав Мудрий шлюбили своїх дітей із представниками європейських владних династій. Переживши дві світові війни, європейці зрозуміли уроки історії: сила в єдності, потрібно разом розбудовувати Європу. Європейський Союз був створений у XX столітті, а XXI століття ознаменувалося запровадженням на його території спільної грошової одиниці — євро. Ставши незалежною державою, Україна обрала зовнішньополітичний орієнтир на європейську інтеграцію, входження в певні структури чи об'єднання. В 2014 році між Україною та Європейським Союзом

була підписана Угода про асоціацію — міжнародний договір, який передбачає поглиблену співпрацю між ними у сфері економіки, торгівлі, культури і зміцнення безпеки. Поступово та цілеспрямовано українці будують європейське суспільство, багато ще перешкод є на шляху, але кожен із вас, п'ятикласники й п'ятикласниці, може пришвидшити цей процес: своїм якісним навчанням, бережливим ставленням до природи, активною діяльністю в школі.

1. Що впливало й впливає на історію України?
2. Назвіть приклади впливу подій світової історії на історію України.
3. Які зв'язки поєднують українців з європейцями?

Барвограй ідей

Накресліть лінію часу. Нанесіть на ній хронологічні межі періодів світової історії. Позначте дати й події з історії України, про які ви дізналися з другого пункту параграфа «Історія України в контексті світових подій», і назвіть, до яких періодів вони відносяться.

3. Визначні історичні постаті

Історію творять люди. Вони трудяться, виробляють матеріальні й духовні цінності, передають досвід, звичаї з покоління в покоління. Та завжди знаходилися постаті, які виділялися від інших своєю мудрістю, військовим талантом або організаторськими здібностями. Їх називають визначними особистостями або постатями.

Визначними постатями не народжуються, ними стають за певних історичних умов. Наприклад, Богдан Хмельницький очолив український народ на боротьбу за свою незалежність, розуміючи, що козаки — боздатна сила. Або Тарас Шевченко — силою своїх віршів закликав людей до самоусвідомлення себе окремою нацією.

Отож, людина, наділена блискучим розумом, вольовим характером, працездатністю, що вміє брати на себе відповідальність і використовувати історичні обставини для досягнення поставлених цілей, стає визначною історичною постаттю.

1. Хто є творцем історії? Чому?
2. Назвіть визначних постатей української історії.
3. Якими рисами наділена визначна історична постать?

Барвограй ідей

За допомогою програми для розпізнавання фото на своєму смартфоні допоможіть Клію дізнатись, які історичні постаті зображені на портретах. Запишіть їхні імена в зошиті та причину, чому ми їх відносимо до визначних постатей.

Галевина творчості

Створіть інстаграм-галерею. Виберіть п'ять відомих постатей України. Підберіть інформацію про їхню діяльність. Визначте риси характеру, які допомогли їм стати визначними.

§ 25. ЛЮДИНА Й ДОВКІЛЛЯ ПРОТЯГОМ ІСТОРІЇ

*Розгляньте ілюстрацію.
Яка проблема людства відображена на картинці?*

1. Людина й довкілля протягом історії

Всі живі й неживі об'єкти, що існують на Землі й створені природою, називають навколишнім середовищем або **довкіллям**.

Взаємовідносини людини й довкілля почали складатися ще в доісторичну добу. Тоді навколишнє середовище було невідомим для людини, лякало її й містило багато загроз: холод, голод, хижі звірі, природні катастрофи. Поступово людина освоїла довкілля, в якому проживала, й навчилася користуватися дарами природи: їжею, водою, землею, вогнем. Природні умови визначали заняття людей: у степу жили кочовики, які випасали стада худоби, в лісах і лісостепах — землероби, які вирощували зерно. В добу Античності людині прийшло усвідомлення, що вона є частиною природи. Своїх богів вона наділила людськими рисами, й вони уособлювали сили природи. На початку Середньовіччя людина сприймала природу з острахом. Згодом погляди змінилися, й навколишнє середовище стали вважати джерелом натхнення й радості. Через пізнання природи людина пізнавала себе.

У Новий та Новітній час людство зрозуміло, що природа — це джерело ресурсів: корисних копалин, води, землі, за допомогою яких можна заробляти й збагачуватися. А для цього потрібно вивчити довкілля, щоб ним користуватися й розпоряджатися. Сьогодні ми продовжуємо використовувати довкілля для комфортного життя.

Людина впродовж століть робила природне середовище зручним для свого існування.

1. Поясніть значення терміна «довкілля».
2. Як ставилися люди до природи в доісторичну добу, в добу Античності та Середньовіччя?
3. Чим слугує природа для людей сьогодні?

Барвограй ідей

Клію отримала статистичні дані: «У 1804 році у світі проживав лише 1 млрд людей, у 1927 році — 2 млрд, у 1959 році — 3 млрд, у 1974 році — 4 млрд, у 1987 році — 5 млрд, 6 млрд — у 1998 році, 7 млрд — у 2011 році, 7 млрд 912 млн — у 2021 році». Допоможіть їх проаналізувати та висловити свої думки за планом:

1. Як упродовж історії змінювалася чисельність населення на Землі?
2. Що впливає на кількість людей на Землі?
3. Як чисельність населення впливає на навколишнє середовище?

3 джерела народної мудрості

Разом із Клію прочитайте африканське прислів'я: «Світ не належить нам, земля не належить нам. Це наш скарб, який ми зберігаємо для майбутніх поколінь.» Поясніть, як ви його розумієте. Чи актуальне воно сьогодні? Чому?

2. Людина й довкілля: господарювання та проблема ресурсів

Від початку свого перебування на Землі й до сьогодні людина змінює умови свого життя: будує зручніші помешкання, вдосконалює знаряддя праці, способи господарювання. Й при цьому активно використовує природні ресурси: воду, землю, корисні копалини, ліси. Давайте простежимо, як відбувався цей процес. Першим суттєвим кроком у зміні видів господарювання була доба неоліту, саме тоді люди стали займатися землеробством, скотарством, ремеслами. Наступний крок відбувся в добу енеоліту, бронзового й залізного віку — почали використовувати метали й

виготовляти з них більш досконалі знаряддя праці. Ще один крок, який змінив життя людей, — це виготовлення двигуна внутрішнього згорання. Саме цей винахід започаткував еру машин.

Уявіть, що в первісну добу для обробітку землі потрібні були лишень мотика, серп і людська праця, а сьогодні поля обробляють комп'ютеризовані трактори й комбайни. Щоб їх виготовити, використовують метали, штучні матеріали, та, звичайно, паливо: солярку чи бензин. Одним із перших ремесел були прядіння і ткацтво. Одяг шили із тканин, виготовлених власноруч із льону, кропиви, бавовни, згодом шерсті. Веретено й ткацький верстат приводили в рух людські руки. Першими, хто зіткнувся з питанням відновлення родючості ґрунтів, були трипільці, вони займалися землеробством перелоговим, тобто обробляли землю доти, доки вона родила, а тоді переселялися на нові землі й засівали їх. Через деякий час вільних земель не залишилося й наступила криза — занепад господарства. З покращенням способів господарювання збільшувалася й кількість населення. Потрібно було розширювати життєвий простір, люди стали вирубувати ліси, висушувати болота.

Подивіться навколо себе: ми живемо в світі, який штучно собі створили. З одного боку, це прогрес — машини, літаки, потяги, кораблі дають нам можливість швидко потрапити в будь-яку країну. Світова павутина інтернету в лічені хвилини доправить інформацію в інший кінець світу. А чи задумувалися ви, яка кількість ресурсів потрібна для створення всіх цих благ? Отож, постає питання ресурсів, а вони вичерпуються, довкілля забруднюється й волає про допомогу.

- 1. Що впливало на зміну умов життя людини?*
- 2. Наведіть приклади вдосконалення знарядь праці та їх впливу на життя людини та на довкілля.*
- 3. Назвіть переваги й недоліки прогресу.*

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в чотири групи: 1. «Транспорт»; 2. «Засоби зв'язку»; 3. «Побутова техніка»; 4. «Житло». Визначте переваги та недоліки технічного прогресу. Оформте свої відповіді, склавши малюнкові схеми в своїх зошитах.

3. Людина як частина природи

Саме в природному середовищі виникла людина. Вона є унікальною й розумною частиною природи, але лише одним із видів органічного життя. Розум виокремив людину з тваринного світу і дав їй величезну могутність і можливість впливати на природу. Взаємозв'язок людини й природи дуже тісний і визначає їх взаємозалежність.

Тривалий час природа була об'єктом для пізнання й освоєння. Тоді діяльність людини не змінювала навколишнє середовище. Починаючи від пізнього палеоліту до середини ХХ століття, тиск на природу з боку людини посилювався. Як наслідок: зникли деякі види тварин і рослин, стали брудними водойми, земля й повітря. З другої половини ХХ століття й до сьогодні темпи використання, забруднення і знищення природних ресурсів стрімко активізувались. Один мільярд людей не мають доступу до чистої води, кожного року зникає чотири з половиною мільйони гектарів тропічних лісів. У великих містах накопичується величезна кількість побутового сміття, сотні тисяч автомобілів загазовують повітря.

Як же природа реагує на діяння людини? Зменшенням кількості питної води, підвищенням температури повітря й таненням льодовиків, озоновими дірами в атмосфері, невиліковними хворобами. Сьогодні дуже важливо людям зрозуміти, що природа є єдиним джерелом усіх багатств, які потрібні людині для існування. Тільки раціональне, бережливе й відтворююче ставлення до природи зможе

врятувати людство. Щоб зберегти життя на Землі, людина повинна охороняти природу.

1. Чому людина є частиною природи?
2. Як діяльність людини змінює природу?
3. Чому ми маємо охороняти й берегти природу?

Барвограй ідей

Разом з Кліо розгляньте плакати. З якою метою вони створені? Намалуйте в зошиті плакат, який закликав би охороняти й бережливо ставитися до природи.

Галявина творчості

Прочитайте одну із запропонованих дитячих книг про зв'язок людини й природи: Джон Бьорнінгем «Зійди-но з нашого потяга», Майкл Форман «Динозаври та увесь цей непотріб», Джоанна Коул, Брюс Деген «Магічний шкільний автобус та проблеми клімату», Мельвін Бергер, Пол Міроша «Викид нафти!», Нікола Девіс, Лаура Карлін «Обіцянка». Складіть 10 простих правил, яких варто дотримуватися щодня, щоб допомогти довкіллю.

§ 26. ЛЮДИНА В СПІЛЬНОТІ

Розгляньте картину. Прочитайте її назву. Що пригадуєте ви при слові «сім'я»?

1. Людські спільноти: від первісних громад до держави

Від часу появи на планеті Земля люди не могли вижити поодиноці в суворих умовах дикої природи. Добувати їжу, захищатися від хижих звірів значно легше було колективом. Так виникли людські **спільноти** — об'єднання людей, котрі проживають в одній географічній місцевості, мають спільні інтереси та завдання. Для них властиві також певна структура і взаємозв'язок. Спільноти були різними, а їхній розвиток відбувався в напрямку від первісних громад до держав.

Першою громадою людей, на думку вчених, стало **первісне людське стадо**. Його початок — виокремлення людини із тваринного світу. В цей час людина навчилася виготовляти знаряддя праці. Археологи стверджують, що згодом у первісному людському стаді склалися родові відносини. Жителі, котрі мешкали тут, усвідомили, що більшість із них є родичами: батьками і дітьми, братами і сестрами. Так виник **рід** — об'єднання людей, котрі мали спільного предка. Зі збільшенням кількості людей рід поділявся на **родові общини**. Кілька родів, що проживали на певній території, знали між собою, утворювали **плем'я**. Жителі племені розмовляли однією мовою, вели спільне господарство, мали свою особливу духовну культуру, вірування, традиції. Іноді траплялися такі ситуації, що окремі сім'ї — групи родичів — виділялися з родових общин. Вони утворювали **сусідські общини**.

«Сім'я»,
художник
Федір Кричевський

Із розвитком господарства ускладнилися зв'язки між людьми. В їхніх колективах виникла майнова нерівність, тому деякі з людей стали заможнішими. Відповідно, ускладнилися форми існування людських спільнот. Виникли **держави** — особливий спосіб їхньої організації. Перед державою постали першочергові завдання: забезпечення умов для розвитку господарства, захисту населення від зовнішньої небезпеки. Її мешканці формували **владу**: можливість розпоряджатися, керувати за допомогою різних засобів: примусу інших осіб, права, авторитету. Зазвичай, до органів влади обирали заможніших людей. Розвиток людства визначався утворенням і розпадом різних держав. У сучасних демократичних країнах утвердився принцип **народовладдя** — їхні жителі обирають органи управління і контролюють те, як обрані ними посадовці виконують свої обов'язки.

1. Чому виникли людські спільноти?
2. Поясніть значення понять «рід», «родова община», «плем'я».
3. Що таке держава?

Барвограй ідей

Готуючись до тематичної конференції «Ми — спільнота», Клію створила її емблему. Чи подобається вона вам? Запропонуйте свій варіант емблеми до цієї конференції.

2. Україна — сучасна європейська держава

24 серпня 1991 року проголошено незалежну Українську державу. Україна — республіка (з латинської — суспільна справа). Це форма правління, за якої верховна влада належить народу. Від імені громадян її здійснюють представницькі органи, які обираються населенням на певний термін.

1. Розгляньте документ і дайте відповіді на запитання:

- яка його назва;
- коли він був прийнятий;
- про що в ньому йдеться?

Державна влада в Україні поділяється на законодавчу, виконавчу і судову. Так записано в Конституції України — Основному Законі держави, прийнятому 28 червня 1996 року. Законодавчу владу здійснює парламент — Верховна Рада України, виконавчу — Кабінет Міністрів України, судову — Конституційний Суд України, Верховний Суд України, апеляційні суди, місцеві суди. Глава держави —

Президент України, котрий виступає від її імені, є гарантом державної незалежності, територіальної цілісності України, додержання прав і свобод людини і громадянина.

У 1992 році були затверджені державні символи України: **Державний Прапор України (синьо-жовтий)**, малий **Державний Герб** — Тризуб, знак княжої держави Володимира Великого, **Державний Гімн «Ще не вмерла Україна»**, авторами слів якого є історик, етнограф Павло Чубинський, музики — Михайло Вербицький.

Малий Герб України

- 1. Коли було проголошено незалежну Українську державу?*
- 2. Який документ визначає функції органів державної влади?*
- 3. Назвіть державні символи України.*

Барвограй ідей

Клію зацікавилася:

1. Чому саме такі кольори має Державний Прапор України? 2. Коли були написані слова і музика, які стали Державним Гімном?

Використовуючи додаткову літературу чи інтернет-ресурси, спробуйте дати відповідь Клію на її запитання.

3 джерела народної мудрості

Прочитайте прислів'я: «На чужій стороні Вітчизна удвічі миліша», «Нема на світі другої України, немає другого Дніпра». Чи погоджуєтеся ви з висловленим у них? Своє судження сформулюйте за алгоритмом: «Варто сказати ...», «Пам'ятати ...», «Отже, ...».

3. Особистість, сім'я, громада

Із часом з'явилися нові поняття, які характеризують місце людини у спільноті. **Людина** відображає спільні риси, властиві людському роду. Представника людського роду, якому притаманні неповторні риси, називають **індивідом**. Особу, яка усвідомлює свої якості, свою унікальність, свої вади та переваги, посідає певне місце в суспільстві і виконує ту чи іншу функцію, визначають як **особистість**. Особистістю не народжуються, а стають у процесі спілкування і спільної діяльності з іншими особистостями. Бути особистістю означає мати активну життєву позицію, свободу вибору. Одним із засобів формування особистості є навчання у школі, сумлінне відношення до своїх обов'язків школяра чи школярки.

Значний вплив на формування особистості має **сім'я** — об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, котрі пов'язані між собою спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки. Згідно із законодавством України, **шлюбом** називають сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Шлюбний вік для чоловіків і жінок у нашій країні настає вісімнадцять років. Обов'язок подружжя — піклуватися про сім'ю не тільки матеріально, але й насамперед побудувати сімейні відносини на почуттях взаємної поваги, взаємодопомоги, відповідальності за свою поведінку.

Люди створюють громади, усвідомлюючи себе частиною своєї малої батьківщини. **Громади** — це об'єднання мешканців певної території, які мають спільні інтереси, власну структуру. Людина стає членом громади за народженням у певному населеному пункті, або ж коли там оселяється. Проте брати участь у вирішенні справ громади можуть громадяни України лише при досягненні вісімнадцяти років. Вони обирають представницькі органи місцевого самоврядування — ради, очільників міст, селищ, сіл. Міс-

цеве самоврядування є важливим чинником існування держави. Краще знаючи потреби жителів громади, органи місцевого самоврядування займаються благоустроєм, будівництвом і ремонтом доріг, створенням парків і скверів, облаштуванням прибудинкових територій, збереженням пам'яток культури.

1. Поясніть значення понять «людина», «індивід», «особистість».
2. Що таке сім'я і шлюб?
3. Вирішенням яких питань займаються органи місцевого самоврядування?

Барвограй ідей

Розмірковуючи на тим, кого називають особистістю, Клію прочитала такий вислів: «Особистість — це те, що людина хоче (її потреби), те, що людина може (її здібності), і те, що вона собою являє (її спрямованість, характер)». Чи погоджуєтеся ви з таким визначенням особистості? Сформулюйте свою думку: «Особистість — це ...».

Острів цікавинок

Найважливіший документ про місцеве самоврядування для країн Європи — Європейська хартія місцевого самоврядування, ухвалена Радою Європи в 1985 році. Вона гарантує права органів місцевої влади, утверджує єдині принципи місцевого самоврядування. Ставши членом Ради Європи в 1995 році, Україна визнала положення Хартії.

Поміркуйте, чому Рада Європи прийняла такий документ.

Галявина творчості

Підготуйте повідомлення до телевізійної передачі «Новини» на тему: «Один день із життя моєї громади» за алгоритмом: назва і географічне положення громади, кількість жителів, їхнє заняття, що цікавого в громаді відбулося сьогодні.

§ 27. НАРОДИ, ЕТНОСИ, НАЦІЇ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Використовуючи додаткову літературу або мережу «Інтернет», дайте відповіді на запитання:

1. Коли і з якою метою була утворена ця міжнародна організація?

2. В якому місті розташована головна штаб-квартира Організації Об'єднаних Націй (ООН)?

3. Що символізує емблема ООН?

Емблема Організації
Об'єднаних Націй

Штаб-квартира
ООН

1. Людська спільнота — народ

Жодна людина не існує сама по собі. Вона належить до колективу, групи, вікової категорії, спільноти. Спільноту людей, яка населяє територію країни, називають **народом**. Назва походить від слів «рід», «родина», «народити». Вчені вважають, що в сучасному світі налічується від трьох до п'яти тисяч різних народів, які відрізняються своїми звичаями і традиціями. Для когось вони можуть здатися смішними, для когось — дивними, а для самого народу — його історія.

9 серпня щороку відзначають Міжнародний день **корінних народів світу**, встановлений ООН 1994 року. За підрахунками цієї організації, корінні народи нині — це

370 мільйонів осіб, котрі проживають у сімдесяти країнах світу, спілкуються своїми мовами і дотримуються культурних традицій. Корінними народами зазвичай називають ті, які складають меншість у структурі населення країни і тісно пов'язані своїм походженням з територією держави. Цей день був заснований, аби світова спільнота пам'ятала про необхідність виявляти турботу і солідарність із представниками корінного населення, якому нерідко на своїй праатьківщині загрожує асиміляція (поглинання корінного етносу більшістю), або ж воно потерпає від різних форм дискримінації (обмежень).

Одна із головних ознак народу — **спільність мови**. Вона існує для спілкування і порозуміння між людьми. Нині у світі використовують близько п'яти тисяч різних мов. Однак точну їхню кількість важко встановити, позаяк існують на планеті Земля окремі райони, які ще не дуже добре вивчені. Деякі мови не мають своєї писемності. Науковці дослідили, що найбільше мов (близько однієї тисячі) є на острові Нова Гвінея. А найпоширеніші мови в сучасному світі — китайська, англійська, хінді, урду, іспанська.

1. *Визначте походження слова «народ».*
2. *Які спільноти називають корінними народами?*
3. *Чому мова є однією з головних ознак народу?*

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що, за даними ЮНЕСКО, більше половини мов, якими нині користуються у світі, може зникнути вже до кінця XXI століття? Щоб уберегти їх від забуття, в 1992 році була прийнята Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Україна підписала її у 2006 році. В документі зазначено, що «регіональна мова або мова меншин — це мова, яка використовується в межах певної території держави жителями цієї держави, які складають групу, меншу, ніж решта населення цієї держави, і відрізняється від її офіційної мови».

Вкажіть, чи поширена у вашому населеному пункті регіональна мова.

З джерела народної мудрості

«Одне дерево — не ліс, один чоловік — не народ».

Про яку спільноту йдеться у прислів'ї? Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Свою відповідь запишіть, використовуючи таку схему: «Вважаю, що ...», «Напевно, ...», «Отже, ...».

2. Етноси. Нації

Етнос — це спільнота людей, яка історично сформувалася на певній території. В ній люди мають власну мову, побут, традиції, усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших етносів. Розвиваючись, етнос створює неповторну матеріальну і духовну культуру. Етноси є найбільш давніми спільнотами. У процесі історичного розвитку частина етносів втрачає спільність території. До прикладу, українці живуть у багатьох країнах світу. Там вони утворюють етнічні групи.

З плином часу виникає вища форма етносу — **нація**. Це населення, котре проживає на певній території, має спільні звичаї, історію розвитку, мову. Нація утворюється на основі окремого етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, що живуть на даній території і пов'язані між собою політичними, економічними, соціальними відносинами та усвідомленням розуміння своєї належності до нації. Націю може формувати один етнос. Такі нації називають моноетнічними. Якщо ж нація складається з багатьох етносів, її називають поліетнічною.

До прикладу, в Сполучених Штатах Америки живуть представники багатьох етносів, котрі потрапили в країну в різний час. Вони сформували **американську націю**. У Франції проживають французи, британці, німці, баски; Великій Британії — англійці, шотландці, ірландці, валлійці. Всі вони окремо — народ або етнос. А всі разом — **французька чи англійська нації**.

1. Як ви розумієте поняття «етнос»?
2. Перелічіть ознаки нації.
3. Чи можна стверджувати, що націю формують різні етноси?

Барвограй ідей

Клію вирішила познайомити вас зі звичаями і традиціями окремих етносів.

1. У країнах Латинської Америки при кожній зустрічі і знайомстві прийняті обійми і поцілунки.

2. У Німеччині збереглася традиція, щоб на Новий рік усі члени сім'ї, незалежно від віку, стояли на стільцях, перед тим як годинник проб'є 12 годин. А з останнім ударом усі «застрибують» у Новий рік.

3. У Норвегії не прийнято цікавитися, чим хворіли, чи добре себе почуваєте, коли виходите на роботу після хвороби, бо це досить особисті питання, які не бажано виставляти напоказ.

4. У Данії прапор, вивішений у вікні, говорить, що в цій сім'ї хтось святкує день народження.

5. Японці традиційно кланяються при зустрічі, якщо з вами привіталися. Відповідати слід тим самим числом поклонів.

6. Китайська чайна церемонія передбачає по два горнятка на кожного учасника. Вузьке горнятко для вдихання аромату чаю і широке — для споглядання його красивого кольору.

Що вам у цьому переліку традицій подобається? Якщо ви знаєте про традиції інших народів, розкажіть однокласникам та однокласницям.

3. Народи, які проживають на теренах України

Україна — одна з найбільших держав Європи, має унікальне географічне положення. Здавна, разом із корінним етносом — українцями, тут жили інші народи: росіяни, білоруси, поляки, угорці, кримські татари, євреї, німці, болгары, вірмени, гагаузи тощо. Згідно з останнім переписом населення, проведеним у 2001 році, на території України проживають представники 134 народів.

Кожен **народ**, котрий проживає на теренах України, має свої традиції, обряди, релігію; вносив свою посильну частку в її розвиток. Усі разом вони будували міста і села, заводи і фабрики, шляхи сполучення, освоювали нові землі, здійснювали важливі наукові відкриття і впроваджували в життя наукові і технічні проєкти.

Розгляньте картини народних художниць. Поміркуйте, чому авторки їх так назвали. Які думки вони викликають у вас? Поцікавтеся біографіями та іншими їхніми картинами, здійснивши віртуальну екскурсію до музеїв.

Представники всіх народів на теренах держави є громадянами України, мають рівні права та обов'язки. До прикладу, в Декларації прав національностей України закріплено їхнє право на використання національних символів, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, розвиток культури, створення шкіл. У 2021 році прийнято Закон України «Про корінні народи України», який визначає корінними народами нашої держави **кримських татар, караїмів і кримчаків.**

«Соняшник життя»,
художниця Марія
Приймаченко

«Все йде, все
минає», художниця
Катерина Білокур

1. Поясніть, чому на теренах України здавна проживали різні народи.
2. Доведіть, що всі народи, котрі мешкають в Україні, вносили посильну частку в її розвиток.
3. Які права народів закріплені в Декларації прав національностей України?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що караїми — один із небагатьох корінних народів, батьківщиною яких є Україна? За переписом населення 2001 року, на всю країну їх було 1196 осіб. Існує кілька центрів компактного проживання караїмів. Найбільше їх мешкає в містах Євпаторії, Сімферополі, Бахчисараї, Києві, Луцьку, Харкові, Львові. Назвіть історико-географічні регіони України, де проживають караїми. Допоможуть вам у цьому перелічені назви міст.

§ 28. ЩО ТАКЕ СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ? ЯК ВОНИ РОЗВИВАЛИСЯ?

Разом із Кліо розгляньте зображення. Поміркуйте, які загальнолюдські цінності вони презентують.

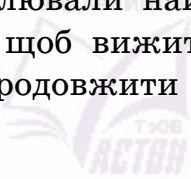

«Білий голуб миру», художник Пабло Пікассо

1. Чому виникають суспільні відносини? Табу

Між людьми в різних спільнотах формуються певні взаємозв'язки. Вони проявляються в господарській діяльності людини, спілкуванні з іншими людьми, її світогляді, стосунках до природи, до інших мешканців спільноти, управлінні державою. Відносини між людьми, що устальюються в процесі їхньої життєдіяльності, називають суспільними відносинами. Вони утворюють соціальну структуру — сукупність стійких зв'язків, які забезпечують її цілісне існування. В сучасному світі існують різні види суспільних відносин. Одні з них виникли разом із першими людськими спільнотами, інші — набагато пізніше. Розглянемо, як розвивалися суспільні відносини і який вплив вони мали на життя людини.

Одним із перших видів суспільних відносин були табу. До нашого часу це поняття дійшло з давніх часів і означає «заборона». Отже, табу — це різні правила і заборони, які регулювали життя людей. Вони склалися в результаті щоденних практик і закріплювали найвигіднішу для первісних спільнот поведінку, щоб вижити у складному навколишньому середовищі і продовжити рід.

Відтак табу поширювалися на слова, тобто коли заборонялося вимовляти окремі слова, як наприклад, імена людей, духів, богів. Окремих табу повинні були дотримуватися жінки, діти, чоловіки, воїни. Більшість табу регулювали вживання їжі, напоїв, відвідування тих чи інших місць. Існували також заборони на певні розваги, носіння прикрас. Це були **не писані, а усні правила, порушення яких могло суворо каратися**. Зазвичай люди вірили, що карати можуть надприродні сили, у вигляді хвороби або смерті. Існували також покарання з боку спільноти та її лідерів.

1. *Що таке суспільні відносини?*
2. *Як формувалися табу?*
3. *До чого могло призвести порушення табу?*

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в сучасному житті існують також різні табу? Клію вирішила познайомити вас із окремими з них під час вживання їжі. Вона вважає, що це вам допоможе не потрапити в незручну ситуацію під час подорожей. Отже: в Південній Кореї не розпочинають їсти, поки не почне найстарший; у Великій Британії потрібно нахилити тарілку із супом від себе, черпати суп також потрібно від себе; в Китаї не варто розрізати локшину під час їжі, бо довга локшина продовжує життя, а розрізана — його вкорочує; у Франції не залишайте їжу на тарілці і не просіть коробку для залишків, бо це означає, що вам не сподобалася їжа; в Німеччині їсти рукою можна лише хліб. Чи знаєте ви інші табу? Можливо, ви дізналися про окремі заборони під час подорожей до інших країн? Розкажіть про них.

2. Мораль, цінності, закони

Людина живе у спільноті, отже, повинна поважати сформовані в ній правила співжиття. Встановлені норми і приписи поведінки людей у стосунках одне з одним і в спільноті називають **мораллю**. Мораль виникла тоді, коли

людина почала обмежувати себе, відмовляючись від своїх інтересів заради інших. Незважаючи на умови життя, люди виявляли турботу про дітей, хворих, немічних. Археологи встановили, що найперші моральні правила стосувалися роботи, до якої дітей привчали з певного віку, їжі — їсти одночасно і порівну, взаємин між дорослими і дітьми, чоловіками і жінками.

Цінності — це те, що особливо важливо для людини. Їх усвідомлення сприяє реалізації людини як **особистості**. Життєві цінності є для нас орієнтиром, який забезпечує виконання поставленої мети. В кожній людині свої життєві цінності. Серед них — повага до інших людей, дисципліна, подяка, прощення, терпіння, толерантність, чесність, надія. Важливо бути оптимістом — вірити в краще, попри негаразди, які можуть виникати. Є також загальнолюдські цінності — прагнення, втілені в найкращих якостях людини. У сучасному світі це — гуманізм, добро, справедливість, милосердя, любов, дружба. Дотримання їх робить людську спільноту кращою і забезпечує комфортне життя для особистості.

Мораль, цінності складають основу законів, які регулюють суспільні відносини. **Закон** — це нормативно-правовий акт, ухвалений представницьким органом державної влади і є обов'язковим для виконання всіма громадянами. Кожна держава є сильною, якщо закон панує в суспільстві, на виробництві, у школі, в родині.

1. Що таке мораль?
2. Назвіть загальнолюдські цінності.
3. Чому необхідно створювати закони?

Барвограй ідей

Разом із Клію розгляньте малюнок, на якому відображені українські цінності. Чи погоджуєтеся з таким вибором авторами українських цінностей? Чи можете ви доповнити цей перелік цінностей українського народу?

3. Становище чоловіків, жінок, дітей на різних етапах історії

У первісному суспільстві жінки відігравали значну роль. Однак згодом ситуація змінилась. І надалі саме чоловіки мали владу і силу, володіли майном і знаннями, визначали мораль, закони, ухвалювали рішення на всіх рівнях — у сім'ї, громаді, державі, встановлювали правила життя. Їхню діяльність описували в різних історичних джерелах. Жінки мали менші права, або взагалі їх не мали. Їхнє становище залежало від чоловіків. Життя минало у клопотах за сім'ю, дітей. В історії записані імена лише тих жінок, котрим вдалося — завдяки своїм винятковим здібностям — реалізувати себе, як-то цариця Клеопатра, учена Гіпатія, полководиця Жанна д'Арк, поетка Леся Українка, актриса Марія Заньковецька.

У наш час становище жінок є різним. В одних суспільствах вони й надалі залишаються залежними від чоловіків. Проте в багатьох країнах світу жінки очолюють свої держави, працюють у представницьких органах влади, займаються наукою, освоїли ті професії, які раніше вважалися «чоловічими». Однак і сьогодні одна із важливих ролей жінки — бути матір'ю.

Упродовж розвитку людства усталилися різні правила навчання та виховання дітей. У кожного народу свої звичаї, традиції, обряди. Іноді навіть країни-сусіди по-різному ставляться до свого молодого покоління. До прикладу, в Африці матері за допомогою шматка тканини прикріплюють малюків до себе. У країнах Близького Сходу особливу увагу приділяють заохоченню добрих учинків. У Великій Британії дітей постійно хвалять і вважають, що це підвищує їхню самооцінку. В Німеччині дітей змалку привчають до того, що їх ніхто не повинен ображати, бити, карати і підвищувати голос. У Канаді дитині дозволяють практично все: немає жорсткого режиму, вимог, дисципліни. Основне завдання виховання — розвиток особистості. Для захисту прав дітей Організація Об'єднаних Націй створила **Дитячий фонд ЮНІСЕФ**.

1. Чи змінювалося становище чоловіків і жінок упродовж історії?
2. Яким є становище жінок у світі в наш час?
3. Чому ООН утворила Дитячий фонд ЮНІСЕФ?

3 джерела народної мудрості

Прочитайте прислів'я: «Людина без виховання — тіло без душі», «Добрий приклад кращий за сто слів», «Дітей карають соромом, але не батогом». Свої міркування висловте за схемою: «У прислів'ях йдеться про ...», «Напевно, ...», «Пропоную ...».

Галявина творчості

Напевно, перед вами неодноразово виникало запитання: «Як визначити цінності, котрих потрібно дотримуватися»? Можливо, ви зможете вирішити цю проблему таким чином.

Запишіть перелік тих цінностей, які є для вас важливими. Спробуйте реалізувати їх. Якщо ви впевнені, що без якоїсь зможете обійтися, викресліть її зі списку. Зрештою, залишаться записаними лише ті цінності, які ви змогли перевірити на практиці. При цьому запам'ятайте важливе правило: цінності повинні бути усвідомленими і посильними для вас, тобто такими, щоб ви змогли їх виконувати.

§ 29. ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ. ПРАВОВІ ПАМ'ЯТКИ ЛЮДСТВА Й УКРАЇНИ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Що вам відомо про зображені документи? Назвіть поняття, яке об'єднує ці світлини.

1. Права та обов'язки людини

Від народження кожна людина наділена правами. **Права людини** — це можливості людини мати духовні, матеріальні й культурні блага, які необхідні їй для життя і розвитку. Права належать кожній людині, незалежно від того, це чоловік чи жінка, багатий чи бідний, європеець чи афроамериканець, підліток чи людина старшого віку. Захисником прав людини є **Загальна декларація прав людини**, що була прийнята 10 грудня 1948 року. Вона діє в більшості країн світу, зокрема і в нашій державі. Декларація проголосила принципи рівності і справедливості. Вони закріплені також у Конституції України.

Діти також наділені правами: на життя, ім'я, на любов і розуміння в сім'ї, на освіту та іншими. На відміну від дорослих, діти є більш вразливими і потребують особливого захисту й турботи. Зважаючи на це, понад сто країн світу 20 листопада 1989 року прийняли **Конвенцію про**

права дитини. Серед них і Україна. Таким чином, держави взяли на себе зобов'язання забезпечувати здійснення прав дитини.

Здійснюючи свої права, не можна забувати про права інших людей. Тому, крім прав, кожна людина має обов'язки: у сім'ї, на роботі, в державі. **Обов'язок** — це те, чого треба беззастережно дотримуватися, що треба безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або власного сумління.

1. *Що таке права людини? Де вони закріплені?*
2. *Який документ захищає права дитини?*
3. *Що таке обов'язок? Які обов'язки ви виконуєте вдома, у школі?*

Барвограй ідей

Клію прочитала афоризм французького письменника Франсуа Ларошфуко: «Моя свобода розмахувати руками закінчується там, де починається ніс мого сусіда», але не зрозуміла цей вислів. Обговоріть у парах його тлумачення.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що у 2021 році учні Луцької школи № 11 розробили чат-бот «Мої права» у месенджері Telegram? Вони були активними й виграли мінігрант. Telegram-бот — новий підхід до вивчення прав дитини, що створений у межах реалізації проєкту «SIMSchool — симуляційні ігри для вивчення прав людини», реалізований громадською організацією «ЕдКемп Україна» спільно з німецькою громадською організацією «CRISP — Crisis Simulation for Peace e.V.» у партнерстві з Європейським Союзом. Відскануйте QR-код та дізнайтеся про права дитини в доступній і цікавій формі.

Галявина творчості

Об'єднайтеся у групи. Щоб привернути увагу до проблеми дотримання прав дитини, створіть фотоколаж «Кожна дитина має право», представте його у класі та опублікуйте на своїй сторінці в соціальній мережі.

2. Правові пам'ятки людства

Чотири тисячі років тому на берегах річки Євфрат існувала могутня держава Вавилон. Правитель Вавилону цар Хаммурапі увіковічнив своє ім'я прийняттям перших у світі законів. **Закони Хаммурапі** викарбували на чорній кам'яній плиті. Вони регулювали різні сфери суспільного життя: шлюб і розлучення, працю, спадкування, власність, діяльність суду, покарання за злочини. В Давньому Римі перші закони прийняли у V столітті до н. е. Їх записали на мідних пластинах та закріпили на дерев'яних дошках. Дошок із пластинами було дванадцять, тому їх назвали **Законами XII таблиць**. Дошки розставили в центрі Рима, щоб кожен житель міг ознайомитись із законами. Закони врегульовували сімейні відносини, купівлі-продажу, позики, дарування, спадкування.

У добу Середньовіччя в Європі сформувалося **магдебурзьке право** (за назвою німецького міста). Воно проголошувало право міст на самоврядування. Таким правом користувалися й українські міста. Поняття «права людини» вперше закріпила **Велика хартія вольностей**. Цей правовий документ було прийнято в 1215 році в Англії. Хартія захищала від незаконного позбавлення волі, гарантувала справедливе правосуддя і рівність людей перед законом і судом.

Найстабільнішою у світі вважають **Конституцію Сполучених Штатів Америки**. Вона була прийнята в 1787 році і досі залишається Основним Законом США. За весь час існування до неї було внесено всього 27 поправок. Основу сучасного європейського законодавства заклали **Кримінальний, Цивільний, Торговельний кодекси** (збірники законів). Їх прийняття ініціював імператор Франції Наполеон Бонапарт.

1. *Що поєднує Закони Хаммурапі та Закони XII таблиць?*
2. *Що проголошувало магдебурзьке право, а що гарантувала Велика хартія вольностей?*
3. *У чому значення Конституції США та кодексів Наполеона?*

Кам'яна плита із законами Хаммурапі у Луврі, Франція

- 1. Поміркуйте. Чому закони викарбували на камені, а не видали книгою?*
- 2. Висловіть припущення, хто зображений у верхній частині кам'яної плити.*

Пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права

- 1. Опишіть ілюстрацію. Які емоції вона у вас викликає?*
- 2. Чому, на вашу думку, в Києві спорудили пам'ятник магдебурзькому праву?*

3. Правові пам'ятки України

Перша писемна збірка законів Русі-України мала назву «**Руська Правда**» («правда» тут означає «закон»). Над її укладанням працювало кілька поколінь руських князів в XI–XII століттях. Закони передбачали заміну фізичних покарань та смертної кари на штрафи. Розмір штрафу залежав від соціального стану постраждалого. Закони охороняли від протиправних посягань на життя, здоров'я, честь, гідність, власність усіх мешканців Русі-України.

Упродовж XVII–XVIII століть тривала козацька доба в Україні. Для підтримання правопорядку козаки розробили правові норми (правила) — **козацьке звичаєве право**. Хоча норми існували в усній формі, але були обов'язковими для виконання. За порушення норм передбачалося суворе покарання. За вбивство козака козаком, крадіжку майна козацького товариства, пияцтво під час походу злочинець карався смертною карою. **В 1710 році гетьман Пилип**

Орлик уклав першу Конституцію. Це був договір гетьмана з козаками та козацькою старшиною. Конституція передбачала поділ влади на три гілки, так само як і зараз: законодавчу, виконавчу і судову. Визначала права й обов'язки різних соціальних груп.

Упродовж 1917–1921 років українські землі охопила хвиля народної боротьби. Ці події увійшли в історію як Українська революція. Під час революції було прийнято універсали (державно-політичні акти). **Четвертий універсал 1918 року проголосив незалежність Української Народної Республіки.** Ключовим документом, який визначив долю сучасної України, є **Акт проголошення незалежності України 1991 року.** Згодом було прийнято **Конституцію України.** Основний Закон визначив устрій держави, владні повноваження, права й обов'язки людини та громадянина.

1. Назвіть першу писемну збірку законів Русі-України.
2. Як регулювали відносини між людьми в козацьку добу?
3. Які правові документи заклали основу незалежної України?

Галявина творчості

Клію купила Конституцію України. Але по дорозі додому потрапила під дощ. Від дощу деякі слова не можна розібрати. Допоможіть Клію заповнити пропуски в реченнях.

Стаття 21. Усі люди є вільні і ... у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і ..., закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні ... і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших ..., та має ... перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають ... конституційні права і ... та є рівними перед законом.

§ 30. ЩО ТАКЕ СВІТОГЛЯД?

Разом із Кліо розгляньте картини волинської художниці Маргарити Паламарчук. Висловіть припущення, що намагалася передати художниця. Як би ви назвали картини? Як, на вашу думку, зображення пов'язані з темою уроку?

1. Світогляд, наукові знання та художня культура людства

Кожен із вас, напевно, замислювався над тим, як влаштований світ, про роль людини у світі і про своє призначення в ньому. Такі уявлення й погляди називають **світоглядом**. Світогляд впливає на утворення моральних цінностей, відношення до суспільства, вчинки людини. На формування світогляду впливають особливості історичного періоду, території, соціальне середовище, рівень освіти і розвитку науки, виховання тощо. Розрізняють такі види світогляду: міфологічний, філософський, релігійний, науковий та повсякденний.

Складовою частиною кожної національної культури є знання про природу і суспільство. Наукові знання початково мали практичний характер. Люди вивчали математику, щоб знати площу свого поля. Спостерігали за

Місяцем і зорями, щоб визначити, коли краще засівати землю. Досліджували цілющі властивості рослин, щобвилікувати хвороби. З часом практичні знання нагромаджувалися. З'явилися науковці — люди, які систематизували накопичені знання за певними галузями, здійснили власні відкриття.

Важливою частиною духовної культури людства є художня культура. Основою художньої культури є мистецтво: література, музика, живопис, архітектура, скульптура, театр, хореографія. Мистецтво впливає на внутрішній світ людини, збагачує людину знаннями про світ, дає можливість співпереживати і відчувати естетичну насолоду. Мистецтво виховує художній смак людини, розвиває її здатність до творчості.

1. Що таке світогляд? Як він формується?
2. Як практичні знання стали науковими?
3. Як мистецтво впливає на людей у цілому і на вас зокрема?

Барвограй ідей

Кліо вважає, що вивчення різних періодів історії науки має велике пізнавальне значення. Цікаво простежити, як спочатку люди навчилися видобувати вогонь, а зараз для обігріву використовують газ чи електроенергію. Раніше, щоб повідомити важливу подію, посланець мав подолати велику відстань, а зараз достатньо набрати номер на мобільному телефоні. Які винаходи, на вашу думку, кардинально змінили життя людей?

Галявина творчості

Прочитайте фрагмент вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну» та прослухайте «Мелодію» композитора Мирослава Скорика. Що об'єднує ці мистецькі твори? Які емоції вони у вас викликають? Намалюйте ілюстрацію до прочитаного й прослуханого.

<https://cutt.ly/zYTRc1z>

Любіть Україну

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.
Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Без неї — ніщо ми, як порох і дим,
розвіяний в полі вітрами...
Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.
Для нас вона в світі єдина, одна,
як очі її ніжно-карі...

Вона у зірках, і у вербах вона,
і в кожному серця ударі,
у квітці, в пташині, в кривеньких тинах,
у пісні у кожній, у думі,
в дитячій усмішці, в дівочих очах
і в стягів багрянному шумі...

2. Міфологія та релігія. Атеїзм

Міфологія — це сукупність міфів певного народу. Люди здавна задумувалися: чому йде дощ чи падає сніг? чому восени опадає листя, а навесні зав'язуються бруньки? чому вдень на небі сяє сонце, а вночі з'являється місяць? Щоб відповісти на ці та інші запитання, люди вигадували дивовижні історії — міфи. В міфах люди просто й зрозуміло пояснювали походження світу, людини, явищ природи, діяння героїв. Отже, міфи відображали світогляд давніх людей. Вони стали основою для формування релігії, науки, мистецтва. Міфи — важливе історичне джерело для вивчення дописемної історії людства.

Релігія — віра в існування надприродних сил (Бога, богів, духів), які впливають на Всесвіт і на долю людини.

Ця віра відображається в думках, почуттях, волі людини. Вона формує моральні цінності людини, впливає на її поведінку. Наш світ багатоманітний. У різних країнах та на різних континентах живуть представники різних релігій. Окремі з цих релігій мають мільйони й мільярди вірян. Найбільш поширеними є християнство, іслам, індуїзм, буддизм.

Особливістю світогляду **атеїзму** є відсутність віри в існування богів, духів чи інших надприродних сил. Свої переконання атеїсти обґрунтовують, спираючись на наукове пояснення походження світу, людини, явищ природи. Україна з повагою ставиться до представників різних релігій та атеїстів. **Стаття 35 Конституції України** гарантує свободу совісті й віросповідання. Це означає, що кожна людина має право сповідувати певну релігію чи бути атеїстом.

1. У чому цінність міфів?
2. Що таке релігія? Які релігії вам відомі?
3. Який документ в Україні гарантує право сповідувати певну релігію чи бути атеїстом?

Барвограй ідей

Розгляньте ілюстрації храмів в Україні. Про що свідчать ці зображення? Яке поняття об'єднує всі світлини? Дослідіть, які храми є у вашому селі чи місті. Підготуйте фотоколаж. Результати роботи представте на наступному уроці.

Синагога
в Ужгороді

Мечеть
Джума-Джамі
в Євпаторії

Лютеранська кірха
в Луцьку

*Караїмська кенаса
в Києві*

*Собор Святого Юра
у Львові*

*Спасо-
Преображенський
собор у Чернігові*

3. Освіта та передача досвіду від покоління до покоління впродовж історії

Ви навчаєтесь у школі й здобуєте освіту. А чи замислювалися ви над тим, що таке освіта, яке її призначення? **Освіта — процес і результат засвоєння особистістю наукових знань, практичних умінь та навичок.** Метою освіти в Україні є «**всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, здібностей, ... виховання громадян, підвищення освітнього рівня громадян**» (*Закон України «Про освіту»*). Погодьтеся, навіть найталановитіша людина не стане успішною, якщо буде лінуватися чи лише мріяти про ідеальне майбутнє.

Здавна до освічених людей ставилися з повагою. Недарма в народі кажуть: «Пташка красна пір'ям, а людина — знаннями». Проте не всі мали рівний доступ до освіти. Перші школи виникли в Україні понад тисячу років тому з ініціативи князя Володимира Великого, але навчалися в них лише хлопчики зі знатних родин. Певний час діяла школа для дівчаток, відкрита княжною Анною Всеволодівною при Андріївському монастирі. Але це швидше виняток. Іноземні мандрівники, які подорожували Україною в різні історичні епохи, згадували про високий рівень жіночої освіти. Зазвичай, її здобували вдома, займаючись із приватними вчителями.

Тривалий час на українських землях не було інститутів й університетів. Жага знань спонукала українців до

навчання за кордоном навіть у добу Середньовіччя. Імена українських студентів, зокрема Станіслава Оріховського, Івана Ужевича, Юрія Немирича, записані в Ягеллонському (Краківському), Паризькому, Падуанському та інших університетах. Уродженець міста Дрогобича Юрій Котермак спочатку навчався в Болонському університеті, а згодом став його ректором. Із часом вищі навчальні заклади були відкриті і в Україні: Острозька й Києво-Могилянська академії, університети у Львові, Харкові, Києві, Чернівцях, Одесі. Тривалий час там могли навчатися лише чоловіки і тільки із заможних родин. Нині освіта в Україні є доступною й безоплатною. Це право гарантує Основний Закон держави — Конституція.

1. Яка мета освіти в Україні?
2. Хто відкрив перші школи на українських землях?
3. Чи завжди освіта була доступною й безоплатною? Хто має право навчатися?

Барвограй ідей

Ознайомтесь із фрагментом статті 53 Конституції України. Дайте обґрунтовану відповідь на запитання. Освіта є правом чи обов'язком? Яка освіта є безоплатною? Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах.

Галявина творчості

Клію навчається у 5 класі. Значну частину свого часу вона проводить у школі, оскільки, крім уроків, відвідує ще й різні гуртки. Об'єднайтесь у групи і визначте, що вам подобається у школі, а що ви хотіли б змінити. Заповніть таблицю й обговоріть результати у класі. Сформууйте загальні пропозиції від класу і внесіть їх на обговорення органів учнівського самоврядування у вашій школі.

У школі мені подобається:

У школі варто змінити:

УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ

Сьогодні Клію переповнюють емоції. Наша мандрівка тривалістю увесь п'ятий клас добігає кінця. Клію радіє, що познайомилася з вами й потоваришувала. Водночас на душі в неї трішки сумно, адже не бачитиметься з вами ціле літо. На прощання вона вирішила вам подарувати веселку. Щоб зібрати всі кольори веселки, вам потрібно об'єднатися в чотири групи і пригадати, що ви дізналися протягом навчального року. Для цього ви здійсните дивовижну мандрівку Україною в часі й просторі.

Зупинка 1. Багряна

Розгляньте контурну карту, на якій Клію позначила Королево, Кирилівку, Мізин, Киїк-Кобу.

— Яка допоміжна історична дисципліна досліджує історію виникнення власних назв географічних об'єктів?

— Яке з позначених поселень первісних людей на території України є найдавнішим? Коли воно виникло?

— Порадьте Клію, як слід заповнити легенду карти.

Зупинка 2. Помаранчева

У музеї Клію побачила знайомі предмети, які ви вже вивчали. До якого виду історичних джерел вони відносяться? Представники якої професії дали друге життя цим предметам? Як би ви назвали експозицію музею, де розташовані артефакти?

Зупинка 3. Золотиста

Клію пригадала, що на території Південної і Південно-Східної України в VII–III століттях до нашої ери жили племена скіфів. У червні 1971 року археолог Борис Мозолевський розкопав поховання скіфського царя — курган Товста Могила. В кургані він знайшов унікальну ювелірну прикрасу — золоту пектораль. Вважають, що її створили в IV столітті до нашої ери грецькі ювеліри на замовлення скіфського царя. Накресліть лінію часу, позначте на ній згадані історичні дати. Здійсніть разом із Клію обчислення і дізнайтеся: 1) який вік золотої пекторалі; 2) скільки років пройшло від розкопок Товстої Могили до сьогодні.

Пригадайте, яка допоміжна історична дисципліна встановлює точні дати історичних подій та вивчає, як здійснювали відлік часу різні народи.

Зупинка 4. Смарагдова

Першу бібліотеку заснував у Київській державі князь Ярослав Мудрий, бо сам любив читати й хотів, щоб мудрості набирались інші. Клію теж захоплюється читанням і часто відвідує бібліотеку. Під час останніх відвідин її зацікавив давньоруський літопис «Повість минулих літ». Прочитайте й ви уривок з літопису та дайте відповіді на запитання.

— Яка допоміжна історична дисципліна досліджує, як і на чому люди писали в минулому, які засоби використовували для цього, чим оздоблювали книги?

— Хто уклав літопис «Повість минулих літ»?

— Кого вважають засновниками міста Києва?

— Центром якого племінного союзу був Київ?

«...Коли ж поляни жили окремо і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Борич, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину».

Зупинка 5. Блакитна

Клію пишається, що ми, українці й українки, маємо козацьке коріння. Козацька доба — героїчна сторінка нашої історії. Славетні бої і походи козаків, їхня

сміливість, відвага й винахідливість надихнули багатьох митців на створення шедеврів. Прослухайте сучасну обробку української народної пісні «Їхали козаки» у виконанні гурту «Гайдамаки». Які емоції викликає у вас ця пісня? Яка її основна ідея? Які ще пісні про козаків вам відомі?

<https://cutt.ly/JYS8of6>

Роздивіться пам'ятники, присвячені козакам. Скористайтеся програмою для розпізнавання фото google lens на своєму смартфоні та знайдіть інформацію про ці пам'ятники.

— До якого виду історичних джерел відносять українську народну пісню та пам'ятники?

Зупинка 6. Волошкава

Клію дізналася, що кінець XVIII – XIX століття називають добою українського національного відродження. В цей час жили і творили люди, які піднесли українську культуру й науку до світових вершин. Це були важкі часи, але, всупереч обставинам, вони створили шедеври в літературі, музиці, театрі, архітектурі, живописі, геніальні відкриття в науці.

Оберіть історичну особистість (за вказівкою вчителя): Тарас Шевченко, Соломія Крушельницька, Іван Пулюй, Леся Українка. Відскануйте QR-код та ознайомтеся у групах із біографією історичного діяча чи діячки.

<https://cutt.ly/Jlu9Y1x>

<https://cutt.ly/nlu299y>

<https://cutt.ly/plu9mPa>

<https://cutt.ly/ilu9jhh>

Заплющіть очі, уявіть себе на місці тієї людини: уявіть, як минало ваше дитинство, як ви зростали, чому раділи, а що змушувало сумувати. Прочитайте твердження та дайте на них відповіді.

— Я народилася / народився в заможній сім'ї.

— З дитинства я відчувала / відчував любов і турботу батьків.

— Я здобула / здобув освіту спочатку у школі, а згодом в університеті.

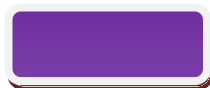
— Я безперешкодно займалася / займався улюбленою справою.

— У мене було багато друзів, які завжди мене підтримували.

— Я їздила / їздив закордон здобувати знання чи ділитися досвідом.

На які твердження ви дали ствердні відповіді? З якими твердженнями ви не погодились? Обговоріть результати своєї роботи в загальному колі. Які емоції викликала у вас справа?

Зупинка 7. Бузкова

Розгляньте зображення та підписи до них. Висловте припущення, що об'єднує всі зображення.

— До якого виду історичних джерел відносять фотографії?

1 – Олена Степанів, вояк Українських Січових Стрільців у 1914–1918 роках;

2 – Микола Міхновський, автор брошури «Самостійна Україна», діяч доби Української революції 1917–1921 років;

3 – прапор Холодноярської республіки 1919–1922 років;

4 – Калина Лукань, псевдо «Галина», учасниця Української повстанської армії;

5 – Левко Лук'яненко, український дисидент, співавтор Акта проголошення незалежності України, Герой України;

6 – Андрій Дубчак, морський піхотинець, позивний «Малежик», учасник російсько-української війни на Сході України.

Боротьба за незалежність України тривала протягом усього ХХ століття. Віковична мрія багатьох українців здійснилася 24 серпня 1991 року. Скільки сліз радості, скільки щасливих посмішок тоді осяяли обличчя українців та українок! Затьмарили цю радість події 2014 року, коли Росія захопила Крим та розпочала війну на Сході України. Багато небайдужих стали на захист країни, інколи й ціною власного життя. Пам'ятайте тих, хто поліг за волю України й за мирне небо над вашими головами!..

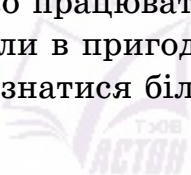
Ви теж можете проявити свою громадянську позицію. Напишіть лист воїнам-учасникам війни на Сході України, намалюйте малюнок. Поцікавтесь, яка волонтерська організація діє у вашому населеному пункті. Зробіть фотографію свого класу, підпишіть її. Передайте листи, малюнки й фотографії через волонтерів. Повірте, ваша підтримка така важлива й необхідна!

Ось і добігла до кінця незвичайна мандрівка Україною, й ви зібрали всі кольори веселки.

Зобразіть веселку в зошиті. Напишіть на кожному кольорі відповіді на запитання та зачитайте їх уголос:

- Опишіть одним словом сьогоднішній урок.
- Про що ви дізналися вперше?
- Який факт вас найбільше зацікавив?
- Який вид роботи вам сподобалося виконувати?
- Над чим було важко працювати?
- Які вміння вам стали в пригоді?
- Про що хочеться дізнатися більше?

Навчальне видання

**Хлібовська Ганна Миколаївна
Крижановська Марія Євгенівна
Наумчук Оксана Володимирівна**

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Редактор *Ігор Миколів*
Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Художнє оформлення *Любомира Бейгера*

Формат 70x100 1/16.

Ум. друк. арк. _____. Обл.-вид. арк. _____. Наклад ____ прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

